

KOHEZIJA TURIZMA I ZDRAVSTVA U KANTONU SARAJEVO: ULOGA PRIVATNOG SEKTORA I POLIKLINIKE "SANASA"

Naučna brošura

Lejla Žunić/ Mohamed-Said Bajek/
Antonela Ravlić/ Wafa Bajak/ Samira Bajak

Sarajevo, 2024.

Naziv naučne brošure:

Kohezija turizma i zdravstva u Kantonu Sarajevo – uloga privatnog sektora i poliklinike “Sanasa”

Autorski tim:

Dr. sc. Žunić Lejla

Dr. sc. Bajek Mohamed-Said

Mr. Ravlić Antonela

Dr. Bajak Wafa

Mr ph Bajak Samira

Izdavač:

TDP, Sarajevo

Za izdavača

Narcis Poderac

Glavni urednik:

Žunić Lejla

Recenzenti:

Prof.dr. Kristina Košić, Univerzitet u Novom Sadu

Prof.dr. Tatjana Pivac, Univerzitet u Novom Sadu

Ilustracije i grafika:

Žunić Lejla

Izdanje: *prvo elektronsko*

https://www.tdp.ba/pdf/Lejla_Zunic_Brosura_SaNaSa.pdf

ISBN 978-9958-553-73-8

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetska biblioteke Bosne i Hercegovine pod ID brojem 60784902

Lejla Žunić, Mohamed-Said Bajek,
Antonela Ravlić, Wafa Bajak, Samira Bajak

KOHEZIJA TURIZMA I ZDRAVSTVA U KANTONU SARAJEVO: ULOGA PRIVATNOG SEKTORA I POLIKLINIKE "SANASA"

Naučna brošura

Sarajevo, juli, 2024.

SADRŽAJ

O BROŠURI	6
I. Uvod	7
II. Metodologija	9
III. Ključni rezultati projekta	10
1. Uzajamna veza - kohezija turizma i zdravstva	10
1.1. Zdravstveni turizam	14
1.2. Medicinski turizam	15
1.3. Medicinski turizam dijaspore	19
2. Motivi potraživanja zdravstvene zaštite u popularnim turističkim destinacijama	20
2.1. Najpopularnije zdravstveno-medicinske usluge u Bosni i Hercegovini, i Kantonu Sarajevo	23
3. Turističko-geografska analiza razvoja Kantona Sarajevo.	24
4. Razvoj zdravstvene (dmnt. privatne) infrastrukture u Kantonu Sarajevo	32
5. Profil i evolucija Sanase u Kantonu Sarajevo u korelaciji sa impaktima turističkog razvoja	43
IV. Diskusije i zaključak	49
V. Literatura i izvori:	52
Naučne recenzije	56
Izvod iz naučnog članka- AD ALTA 14 (01).	58

O BROŠURI

- ✓ “Brošura je informativni pamflet sa upakovanim informacijama privlačnim za potencijalne klijente” (Pennisi et al., 2011), ili “mali časopis ili knjiga koja sadrži slike i informacije o nečemu ili reklamira nešto” (Oxford), pa publikacija: **“Kohezija turizma i zdravstva u Kantonu Sarajevo- uloga privatnog sektora i poliklinike Sanasa”**, spada u tip naučne brošure, jer donosi ključne naučne informacije s istraživačkog projekta iz oblasti turizma i zdravstva u Kantonu Sarajevo, promišajući rast privatnog zdravstvenog sektora, i turistički i opći značaj poliklinike “Sanasa”;
- ✓ Brošura je produkt ne-budžetnog naučno-istraživačkog projekta: **“Impakti turizma na razvoj zdravstvene infrastrukture u destinaciji Sarajevo- primjer poliklinike »Sanasa«**”, čiji je **nosilac**: Privatna zdravstvena ustanova- poliklinika Sanasa, direktor Dr.sc. Mohamed-Said Bajek; **voditelj projekta**: Dr.sc. Lejla Žunić, doktor geografskih nauka, iz Sarajeva; **radni tim**: Dr.sc. Lejla Žunić, naučne analize (oblast: geografija, turizam); Dr. Wafa Bajak, koordinacija; Mr. Antonela Ravlić, analize (turizam); Samira Bajak, mladi istraživač i administracija (April 2024 – Juli 2024);
- ✓ Brošura donosi najvažnija saznanja s projekta na bosanskom jeziku, kao i izvod (rezime) iz naučnog članka s objavljenim ključnim rezultatima projekta na engleskom jeziku u češkom interdisciplinarnom internacionalnom naučnom časopisu **“AD-ALTA Journal of Interdisciplinary Research” 14(01)**, koji je dostupan u svjetskoj naučnoj bazi (**Web of Science, ERIH PLUS, CrossRef, EBSCO, Scilit, Index Copernicus**);
- ✓ Brošura je namijenjena zaposlenicima, stručnjacima i naučnicima u sektoru turizma i zdravstva, kao i studentima medicine, geografije i turizma, zatim turistima, pacijentima, menadžerima, ali i dr. profilima s interesom za tematiku korelacije turizma i zdravstva.

I. Uvod

Kohezija turizma i zdravstvene zaštite prepoznaje se kroz zajednički rast i razvoj, jer je zdravlje primarna potreba čovjeka, a zdravstvena infrastruktura bitna je komponenta turističke receptivne infrastrukture. Najveći broj privatnih zdravstvenih ustanova u Kantonu Sarajevo osnovan je krajem 20. i početkom 21. stoljeća, koincidirajući s poslijeratnim privrednim prestrukturiranjem na uslužnu djelatnost. Turizam je jedna od ključnih strateških grana sarajevske privrede; stoga je njegov rast podstakao razvoj zdravstvene infrastrukture, naročito u privatnom sektoru. Kanton Sarajevo najveći je i najpopularniji gravitacioni centar u zemlji, koji privlači ljude iz drugih krajeva radi posla, uprave, obrazovanja, turizma, zdravstvene zaštite i drugih razloga. Priliv stanovništva iz manjih mjesta, posebice priliv turista tokom cijele godine (dmnt. mart-oktobar i decembar-februar), značajno je opteretio zdravstveni sistem i prateću infrastrukturu. Krajem 1990-ih i početkom 2000-ih došlo je do porasta broja privatnih poliklinika, a taj se trend nastavlja i danas. Primjeri uključuju osnivanje različitih privatnih poliklinika: “Sanasa” i “Eurofarm” (1999); “Al-Tawil” (2004); “Plava poliklinika” i “Karabeg” (2005); “Dr. Nabil” (2015); “Srce” (2018); itd. Turizam podstiče razvoj zdravstvene infrastrukture, koja je važna sastavnica ukupne turističke infrastrukture jer posjetioци, između ostalog, koriste medicinske usluge u destinaciji. Zdravstveno osiguranje bitna je komponenta turističkih aranžmana; stoga organizatori putovanja sarađuju s različitim osiguravajućim i zdravstvenim organizacijama u zemlji i inostranstvu. Bez obzira na to je li zdravlje glavni motiv putovanja, gostoljubive destinacije moraju ulagati u visokokvalitetnu zdravstvenu infrastrukturu kako bi posjetiocima pružili sigurno i bezbjedonosno okruženje. Na taj se način turizam i zdravlje nadopunjuju jer priliv turista u receptivnu destinaciju dodatno opterećuje zdravstveni sistem, iziskujući potrebu za proširenjem zdravstvenih kapaciteta, bez obzira je li primarni razlog dolaska zdravstveni ili medicinski turizam ili neplanirana potreba za medicinskom njegom (ozljeda, bolest ili nezgoda tokom posjeta ili turističkog boravka). Porast globalnog turizma (npr. 2009 – 2019. je

decenija uzastopnog rasta turizma), uključujući Bosnu i Hercegovinu, i Kanton Sarajevo- vodeću turističku destinaciju u zemlji, podstaknuo je razvoj zdravstvene infrastrukture, posebno u sektoru privatnog vlasništva, što je podstaknulo i rast zdravstvenog i medicinskog turizma. Različiti motivi zahtjevnih medicinskih usluga, kao i različiti tipovi turista, pridonose sve većoj raznolikosti strukture zdravstvenog turizma: medicinskog, lječilišnog, wellness, alternativnog, dijasporskog zdravstvenog turizma, itd. U brošuri su predstavljeni trendovi paralelnog razvoja turizma i zdravstva na području Kantona Sarajevo, posebice u odnosu na privatne zdravstvene ustanove; jedan od pozitivnih primjera je poliklinika Sanasa, najstarija sarajevska privatna poliklinika, koja se pozicionirala i kao komplementarni subjekt turističkog proizvoda Kantona Sarajevo.

II. Metodologija

Rad ima za cilj istražiti pozitivne uticaje turizma na razvoj zdravstvene (dmnt. privatne) infrastrukture na području cvjetajuće destinacije Kantona Sarajevo, na primjeru poliklinike Sanasa. Izvršena je komparativna analiza kvalitativnih, kvantitativnih i prostornih parametara u oblasti turizma i zdravstva, sa fokusom na sarajevsko područje i sa osvrtom na polikliniku “Sanasa” koja se etablirala kao popularna komponenta turističkog proizvoda Kantona Sarajevo. Sproveden je intervju i upitnik sa upravom i administracijom poliklinike kako bi se utvrdio njen profil i trend razvoja u vezi sa tokovima posjetilaca u destinaciji. Geografskom analizom i korištenjem ortofoto snimaka ispitane su karakteristike i odnosi između prostornog rasporeda privatnih zdravstvenih ustanova i značajnih turističkih zona, uključujući i projekt izrade sintetičke tematske karte za determinaciju prostornog rasporeda postojećih ispostava Sanase u kantonu i turistički značaj lokacije na posjećenost poliklinike. Procijenjeno je oko dvadeset hiljada online recenzija, kao i iskustva dijasporsko-medicinskih korisnika, kako bi se utvrdio turistički imidž poliklinike, pored redovne promocije u okviru turističke ponude Kantona Sarajevo. Rad podržava promociju blagotvornog uticaja turizma i pozicionira Kanton Sarajevo kao zdravstveno-orijentiranu prijemnu destinaciju sa adekvantim medicinskim kapacitetima. Na osnovu uspješnih primjera sarajevskog područja i poliklinike Sanasa, rad podstiče njenu popularizaciju na naučnom nivou (jačanje afirmativnog imidža) kroz ključne rezultate projekta koji su dostupni u međunarodnoj naučnoj bazi podataka.

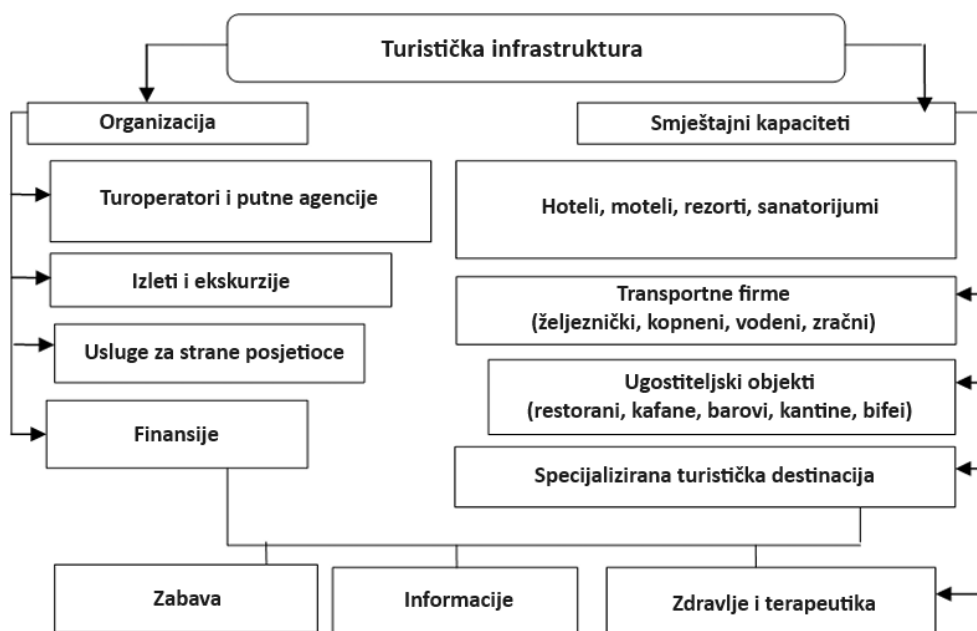
III. Ključni rezultati projekta

1. Uzajamna veza - kohezija turizma i zdravstva

“Danas se turizam smatra jednom od najperspektivnijih grana društveno-ekonomskog razvoja zemlje, regiona, gradova, jer turistička industrija stvara 11% bruto proizvoda u svijetu” (Pidgirna & Filipchuk, 2020). Postoje različita tumačenja turističke usluge kod različitih autora, ali uglavnom turističku uslugu smatraju konceptom koji uključuje sve materijalne i nematerijalne komponente za turiste, a omogućava zadovoljavanje potreba ljudi i realizaciju njihovih aktivnosti u procesu rekreacije, razvoja, slobodno vrijeme i putovanja.

Slika 1. ilustruje koncept turističke infrastrukture, koji se sastoji od više vrsta međusobno povezanih kategorija koje su neophodne za planiranje turizma, uključujući zdravstvenu i terapijsku. Prikazane kategorije su ključne za receptivne turističke destinacije kako bi se upravljalo putovanjem i boravkom i opskrbilo posjetioce sadržajima koji su im potrebni prilikom posjete, dok je zdravstvena infrastruktura ključni dio turističkog sistema i ugrađena je u turističku infrastrukturu kao njena relevantna konstitutivna komponenta.

Prema politici Svjetske zdravstvene organizacije (WHO Policy Brief., 2022), fokus je na stavljanju zdravlja u srce razvoja turizma u malim zemljama Evropske regije, jer bez zdravlja nema održivosti. Turizam doprinosi boljem zdravlju i jačim zdravstvenim sistemima koji su prirodno povezani sa tri stuba Evropskog programa rada 2020-2025 – Ujedinjenom akcijom za bolje zdravlje, i njegovom posvećenošću da nikoga ne ostavi iza sebe. Da bi turizam bio zdrav i održiv, putnicima mora biti osiguran univerzalni pristup kvalitetnoj njezi, a sistemi koji imaju za cilj da ih zaštite od hitnih zdravstvenih situacija trebaju biti uspostavljeni. Turizam ima stvarni potencijal da poboljša zdravlje i dobrobit kako turista tako i zajednica domaćina. Prema IUCN-u (2015), turizam podstiče razvoj zdravstvene infrastrukture i u zaštićenim područjima, nadoknađujući glavne potrebe lokalnih zajednica koje su često izolovane i nemaju adekvatnu medicinsku i zdravstvenu infrastrukturu.

Slika 1. Turistička infrastruktura uključujući zdravstvenu komponentu
(Pidgirna & Filipchuk, 2020.)

Povećani turizam nameće dodatni pritisak na fizičke resurse destinacije, posebno njen zdravstveni sistem. Literatura sugerira da su tokom vrhunca turističke sezone, kada i lokalno stanovništvo i posjetioći istovremeno koriste zdravstvene usluge, zdravstvene ustanove znatno preopterećene, posebno u privatnom zdravstvenom sektoru. Prema Studiji o zdravlju i turizmu koju su uradile Panameričko zdravstvo i Svjetska zdravstvena organizacija (1997.), veza između turizma i zdravstvenog sektora može se analizirati u smislu preopterećenosti uslugama u zemljama i zajednicama domaćinima te kvalitetom i efikasnošću. usluga koje se nude posjetiocima, kao i interakcije između sistema zdravstvene zaštite zemalja. Hitna pomoć i specijalizirani tretman za starije turiste ili one koji pate od određenih zdravstvenih stanja obično se usmjeravaju ka uslugama u privatnom sektoru, kada se usluge nalaze u razumnoj blizini i mogu pružiti dovoljnu i odgovarajuću njegu. Međutim, ovi uslovi nisu uvijek ispunjeni. Nadalje, teret koji se stavlja na hitne službe obično je veći tokom turističke sezone, što je fenomen koji pogađa hitne medicinske službe i javne i privatne banke krvi. Turističku sezonu prati veliki priliv tinejdžera, povećana

konzumacija alkohola, gužve turista i saobraćaja, nedostatak putokaza, povećan broj nesreća, što se ogleda u pojačanoj aktivnosti zdravstvenog sektora, urgentnih centara i privatnih klinika. . “Ova situacija može stvoriti pretjeranu potražnju za ograničenim resursima, s posljedicama i za zajednicu domaćina i za putnika” (PAHO & WHO, 1997.). “Neophodno je osnažiti ulogu primarne zdravstvene zaštite u zdravstvenom sistemu u kontekstu ponovnog pokretanja turizma kako za zajednice domaćina, tako i za turiste. I zdravstveni i turistički sektor moraju ojačati svoju saradnju i koordinaciju na svim nivoima s ciljem stavljanja zdravlja na visoko mjesto u turističkoj agendi i poboljšanja zdravlja zajednice, okoliša i ekonomije” (WHO, 2022).

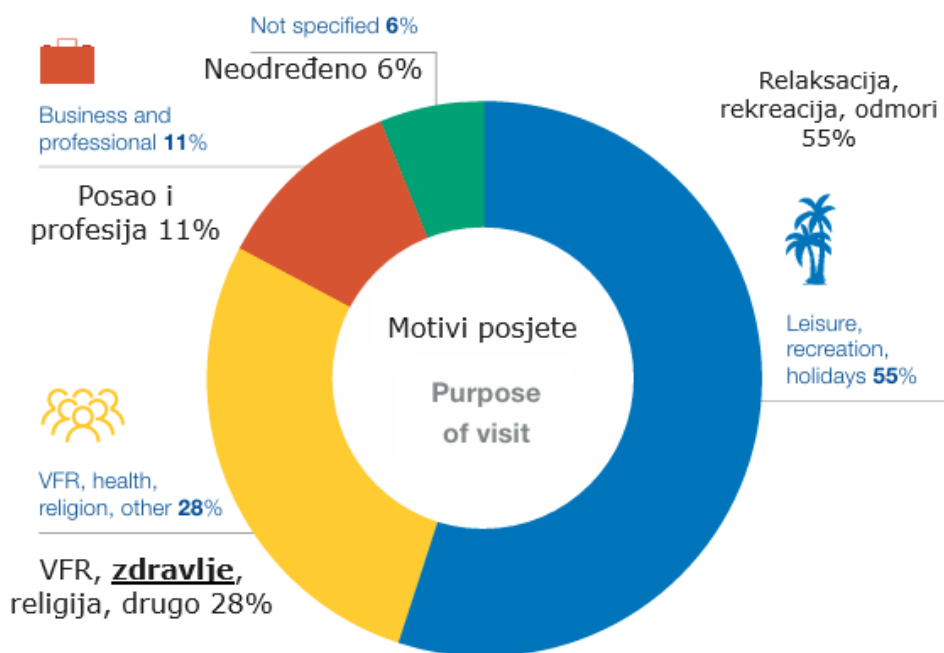

Slika 2. Zdravstvene dimenzije u razvoju turizma
(WHO, 2022)

“Međusobna povezanost zdravlja i turizma je višestruka. Ovo obuhvata direktne i indirektne uticaje na zdravlje, turističku radnu snagu i preduzeća, bezbjednost i sigurnost u vezi sa putovanjem, vodom i sanitarijama, hranom i higijenskim uslovima, kao i socio-ekonomске i ekološke aspekte važne za zdravlje i dobrobit u zajednicama

domaćinima. Višestruke zdravstvene koristi i uticaji povezani su s različitim tipovima i oblicima turizma, načinima putovanja, individualnim karakteristikama putnika, ponašanjem putnika, radnom snagom u turizmu, karakteristikama zajednice domaćina, kvalitetom zdravstvenog sistema, javnim zdravljem i postojećom sigurnošću, bezbjednošću i higijenskim mjerama. Zdravlje, sigurnost, bezbjednost i higijena su kritični faktori za konkurentnost turizma. Destinacije sa solidnim zdravstvenim sistemima bolje su pozicionirane da privuku posjetioce. Pristup kvalitetnim zdravstvenim uslugama kada i gdje je to potrebno turistima i zajednicama domaćinima treba biti zagarantovan” (SZO, 2022).

Među vodećim motivima posjeta, zdravlje je, zajedno sa VFR (posjeta porodice i prijatelja), druga najveća kategorija u ukupnom svjetskom dolaznom turizmu u 2019. sa udjelom od 28%:

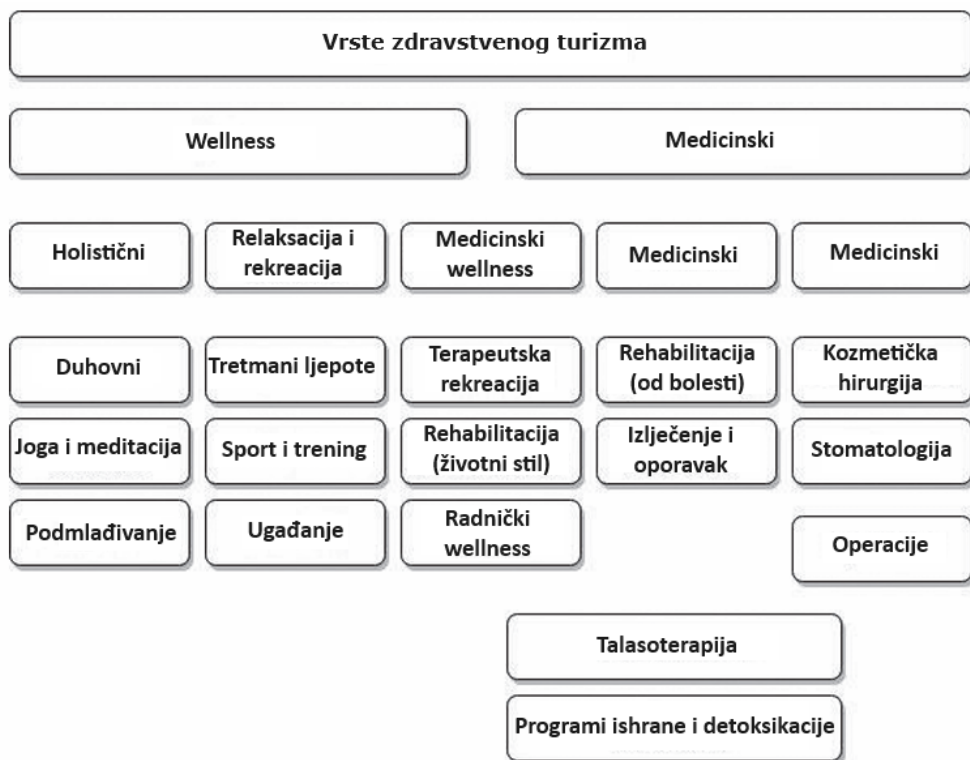
Slika 3. Zdravlje je drugi motiv posjete u dolaznom svjetskom turizmu u 2019. (% udjela) (UNWTO, 2020)

Svjetska turistička organizacija (2022) navela je da zdravlje i turizam promovišu ekonomski rast i razvoj, stvarajući radna mjesta i podržavajući živote za milione. U 2019., samo turistički sektor činio je 7% svjetskog izvoza i 3,5 biliona američkih dolara mjereno u direktnom turističkom BDP-u (4%). Opsežan i složen turistički lanac vrijednosti indirektno stvara milione radnih mjesta i kontinuirano zapošljavanje u drugim sektorima, kao što su npr. zdravstvena zaštita i dr. U 2018., sektor turizma je direktno i indirektno zapošljavao 27 miliona ljudi u Evropskoj uniji (11,7% ukupne zaposlenosti u EU). Potrebna je multisektorska saradnja između aktera u oblastima ekonomije, turizma, unutrašnjih migracija i zdravstvene politike radi jačanja praćenja i nadzora i primjene pristupa zasnovanog na riziku prilikom provođenja mjera javnog zdravlja i socijalnih mjera koje se odnose na međunarodna putovanja uz poštovanje dostojanstva, ljudskih prava i osnovne slobode putnika.

1.1. Zdravstveni turizam

“Zdravstveni turizam obuhvata one vrste turizma kojima je primarna motivacija doprinos fizičkom, mentalnom i/ili duhovnom zdravlju kroz medicinske i wellness aktivnosti” (UN WTO, 2019).

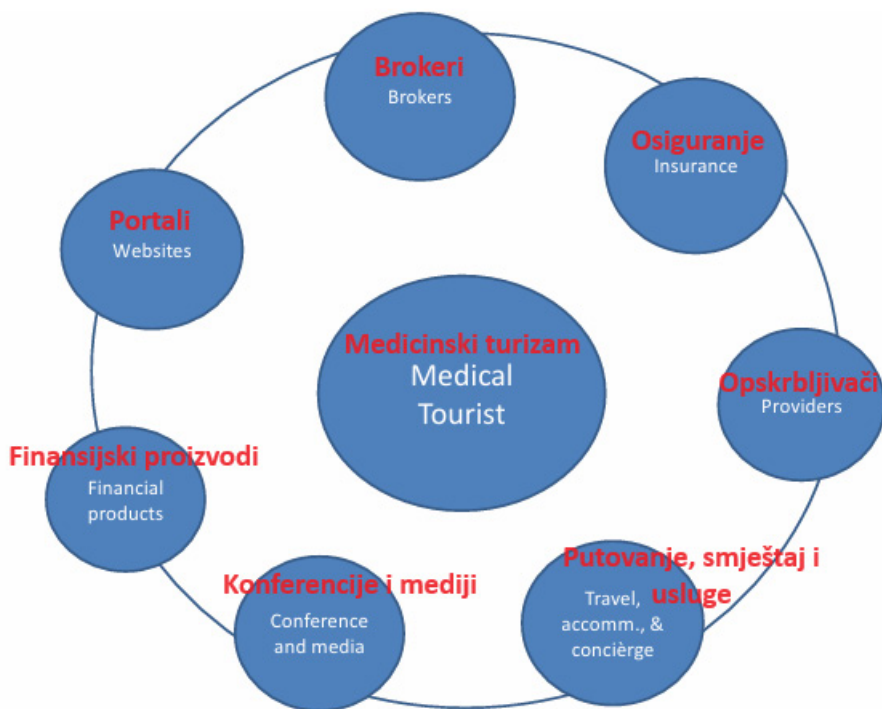
Prema WHO i PAHO (1997), zdravstveni turizam uključuje kretanje pacijenata u zemlje specijalizirane za određene patologije i tretmane, koncept koji je sve više dio okvira međunarodne trgovine uslugama, pri čemu institucionalni pružaoci usluga promovišu “transnacionalne pakete usluga” koji uključuju ne samo medicinsku njegu, već i prevoz iz zemlje porijekla, smještaj za pacijentove pratioce i za oporavak, usluge prevođenja i grupe za podršku.

Slika 4. Smith & Puczkóov koncept zdravstvenog turizma
(Csapó & Marton, 2017)

1.2. Medicinski turizam

Medicinski turizam je prirodni nusprodukt rastuće turističke istaknutosti destinacije, koja se organski i spontano širi uporedo s povećanjem broja posjetilaca. “Medicinski turizam podrazumijeva pružanje medicinske pomoći tokom putovanja u drugu zemlju. Sastoji se od putovanja preko granica kako bi se dobio medicinski tretman koji nije dostupan u zemlji porijekla turista” (Latief i Ulfa, 2024).

Slika 5. Industrija medicinskog turizma
(Lunt et al., 2011.)

Mathijsen i Dziedzic (2024) naveli su da je medicinski turizam jedan od najbrže rastućih turističkih sektora u svijetu i da uključuje sve one koji putuju u inostranstvo radi liječenja. Često se prikazuje kao tok bogatih, stranih pacijenata iz zemalja sa visokim prihodom u zemlje sa niskim ili srednjim prihodima.

Lunt et al. (2020) navodi da su ključni segmenti za industriju medicinskog turizma: web promocija, kvalitet informacija, oglašavanje i marketing, brokeri, putno osiguranje, provajderi, nacionalne strategije.

Ključni pokretač fenomena medicinskog turizma je tehnološka platforma koju pruža internet za potrošače da pristupe zdravstvenim informacijama i reklamama s bilo kojeg mjesta u svijetu (portali, mediji i drugi). Mjesta medicinskog turizma zadovoljavaju niz ciljeva i potreba. Cilj ovakvih stranica je predstavljanje i promocija usluga

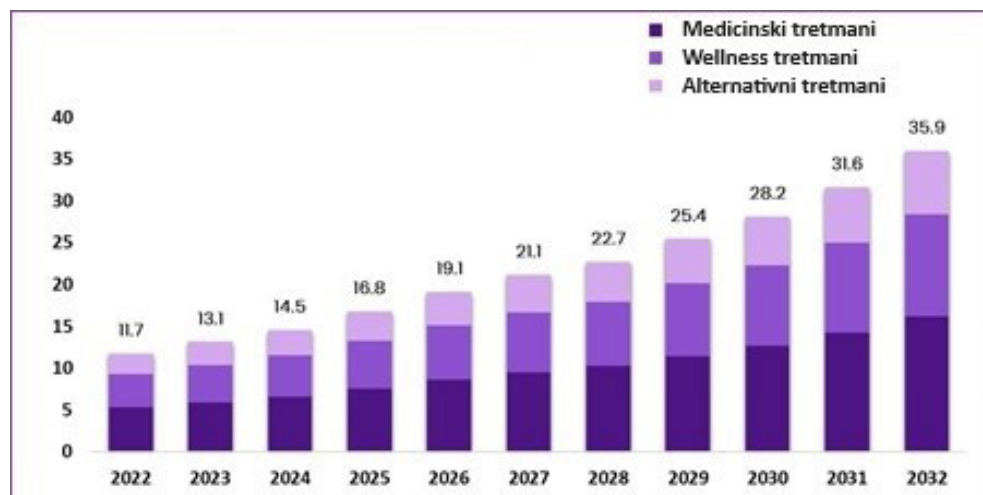
potrošačima. Glavne usluge web lokacija mogu se podijeliti u pet glavnih funkcija:

- a) kao pristup medicinskim i hirurškim informacijama,
- b) povezanost sa srodnim zdravstvenim uslugama,
- c) procjena i/ili promocija usluga,
- d) komercijalnost, i
- e) mogućnost komunikacije.

Ključni faktori koji se odnose na liječenje su:

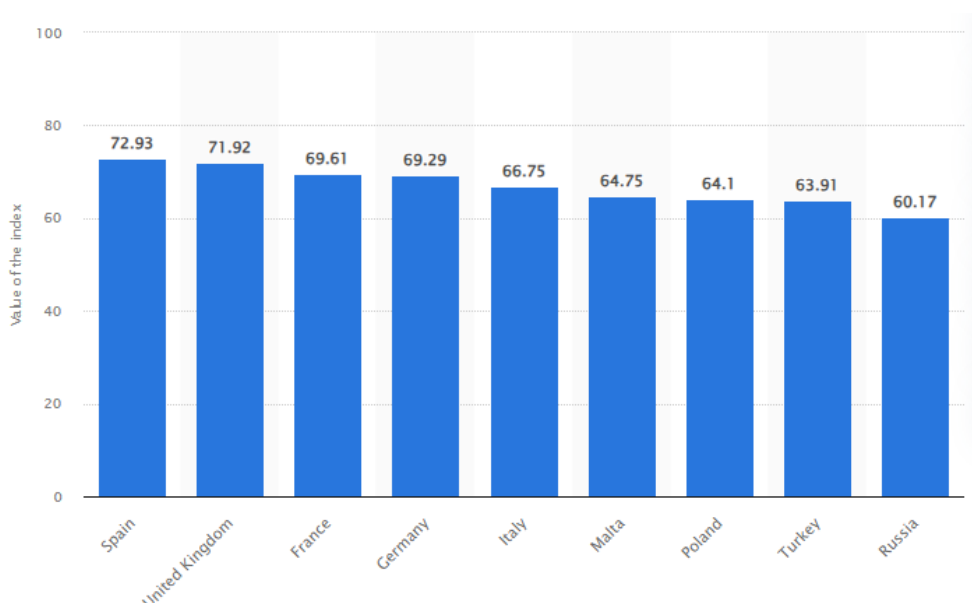
- a) kvalitet,
- b) zadovoljstvo pacijenata,
- c) klinički ishodi,
- d) privatnost,
- e) ostalo.

Ostali važni segmenti medicinskog turizma su vezani za zemlju porijekla i zemlju odredišta, konkurentski pritisak na lokalne pružaoce usluga, ekonomske uticaje, itd.

Slika 6. Veličina globalnog tržišta medicinskog turizma prema vrsti usluge za period 2022-2032. godine (USD milijarde) (Deb, 2024)

Prema projekcijama američkih istraživanja, očekuje se da će veličina globalnog tržišta medicinskog turizma biti vrijedna oko 35,9 milijardi USD do 2032. godine sa 11,7 milijardi USD u 2022. godini, uz rast od CAGR od 12,20% tokom predviđenog perioda od 2022. do 2032. Industrija medicinskog turizma raste po procjeni stopa od 15-25% godišnje. Procjenjuje se da industrija medicinskog turizma doprinosi globalnoj ekonomiji preko 100 milijardi dolara godišnje.

Slika 7. Najatraktivnije zemlje za medicinski turizam u Evropi 2020. godine, prema Indeksu medicinskog turizma (Statista, 2024)

Lunt et al. je naveo da je određeni broj privatnih (i javnih) pružaoaca usluga ciljao unosno tržište medicinskog turizma. Pozitivna iskustva mnogih britanskih i američkih privatnih bolnica za pacijente i bolničkih krila za bogate pacijente podstaknula su strategije hitnih medicinskih turističkih destinacija s naglaskom na kvalitetu i uslugu korisnicima. “Medicinski turizam je globalna industrija u nastajanju, s nizom ključnih učesnika s komercijalnim interesima, uključujući brokere, pružaoce zdravstvenih usluga, osiguranje, pružaoce web stranica, te konferencijske i medijske usluge” (Lunt et al., 2022).

1.3. Medicinski turizam dijaspore

Medicinski turizam dijaspore (DMT) je intrigantan aspekt medicinskog turizma koji se prvenstveno javlja u privatnim zdravstvenim ustanovama širom svijeta. “DMT je putovanje migranata u zemlje njihovog porijekla s namjerom da koriste i pristupe zdravstvenim uslugama svojom voljom” (Mathijssen & Dziedzic, 2024). Prema UNWTO-u, posjete kući od strane nerezidenata u nekim zemljama doprinose sa 15%, dok u drugim (uglavnom u Centralnoj Americi) i do 70% ukupnog dolaznog turizma (Žunić, 2022). Mathijssen i Dziedzic su izjavili da je povećana mobilnost širom svijeta (za velike migrante, strance i iseljenike) podstakla medicinski turizam dijaspore. Dijaspore je možda čak činila većinu medicinskih putnika u određenim zemljama (npr. Turska).

Povratne posjete turista vođenih migracijom su periodični, a privremeni boravci pripadnika dijasporskih zajednica u njihove vanjske domovine okarakterisani su s tri elementa:

- 1) postojanje ekstenzivnih društvenih i kulturnih osnova u zemlji porijekla,
- 2) funkcija povratnih posjeta kao sredstvo za obnavljanje, ponovno uspostavljanje i učvršćivanje porodičnih i društvenih mreža, i
- 3) uključivanje pojedinaca koji su dio veće (samoopisane) zajednice dijaspore formirane iz prošlih migracija.

Prepoznat je uticaj turizma dijaspore na četiri kritična područja svakodnevnog života: zdravstvenu zaštitu, dobrobit, migracije i ekonomiju. Mnogi članovi dijaspore posjetili su svoje zemlje radi zdravstvene zaštite i liječenja (“povratak zdravlja”). DMT se često javljao u pravcu od zemalja sa dobrim zdravstvenim sistemima do onih čiji su zdravstveni sistemi bili kategorisani kao nedovoljno resursni i slabi. Na primjer, turski imigranti su otišli iz Danske u Tursku. Medicinski putnici iz dijaspore koristili su zdravstvene usluge u svojim zemljama porijekla na komplementaran način, a ne kao alternativu njihovoj upotrebi zdravstvene zaštite u svojim rezidentnim zemljama, kao oblik “dopunske njege” ili kao “sigurnosni ventil”. DMT je uglavnom

povezan sa pružanjem zdravstvene zaštite na osnovu naknade za uslugu iz vlastitog džepa.

2. Motivi potraživanja zdravstvene zaštite u popularnim turističkim destinacijama

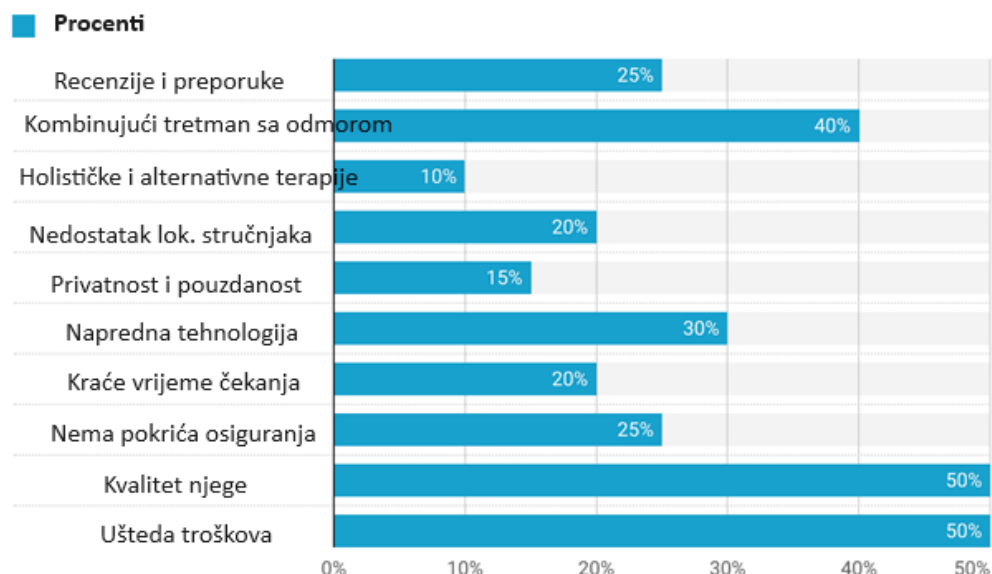
Tipovi turista koji traže medicinsku pomoć u turističkoj destinaciji razlikuju se prema svojim motivima, koji mogu varirati od ličnih ozljeda zadobijenih prilikom posjete do pogoršanja hronične bolesti uzrokovane kulturnim stresom ili klimatskim promjenama, saobraćajnim nesrećama, drogama ili alkoholom, narkoticima, itd. Latief i Ulfa (2024) identifikuju četiri široke kategorije medicinskih turista:

- a) pojedinci koji pretrpe povrede ili razviju zdravstvene probleme tokom odmora;
- b) osobe koje posjećuju državu s primarnim ciljem liječenja i one koje nakon posjete odluče da koriste zdravstvene usluge određene nacije;
- c) osobe koje putuju u turističke svrhe dok se liječe, i
- d) osobe koje traže liječenje bez ikakve veze s turizmom.

Prema podacima Global Advisor-Ipsos (Hrvatska turistička zajednica, 2016), 1 od 5 ispitanika otišao bi u inostranstvo radi jeftinijih zdravstvenih usluga; na primjeru Indije, Indonezije i Kine, to je stav preko 75% učesnika. Ljudi ranije zrele dobi (ispod 35 godina) su najzastupljenija grupa koja bi pod povoljnijim uslovima koristila medicinske ili stomatološke usluge van zemlje, posebno u Indiji (86%), kao i u Italiji, Rusiji i Kini (preko 70%). Vodeće svjetske destinacije medicinskog turizma (500.000–700.000 putnika) su Malezija, SAD, Tajland, itd., dok u Evropi (200.000–400.000 putnika) prednjače Poljska, Njemačka i Turska. Vodeće svjetske destinacije medicinskog turizma su Indonezija, SAD, Kina i Njemačka (200.000–600.000 putnika). Bogati traže specijalizirano liječenje u Njemačkoj, Švicarskoj i Velikoj Britaniji, pa su Njemačka i Švicarska predvodnici medicinskih turista iz bogatih arapskih zemalja koji odlaze u inostranstvo bez obzira na relativno visok standard zdravstvenih ustanova u svojim domovinama

(Bahrein, Kuvajt, Oman , Katar, Saudijska Arabija, UAE). Mathijsen i Dziedzic (2024) navode da su za inostrani medicinski turizam najvažniji motivacijski faktori: kvalitetna usluga, vrijeme čekanja, jezik i komunikacija, vrste njege (uključujući i stomatološku zaštitu kao veoma bitnu), dok specifični motivacijski faktori za medicinski turizam dijaspore uključuju:

- a) povjerenje u doktora,
- b) znanje o tome kako se upravljati zdravstvenim sistemom,
- c) prošlo iskustvo,
- d) društvene norme,
- e) drugo mišljenje,
- f) transport,
- g) kvalitetnu uslugu,
- h) vrijeme čekanja,
- i) jezik i komunikaciju,
- j) vrste njege,
- k) drugo.

Slika 8. Vodeći motivi medicinskog turizma prema američkom istraživanju tržišta (Deb, 2024)

Prema slici 8, vodeći motivi u strukturi medicinskog turizma su uštede troškova medicinskih usluga i bolji kvalitet medicinske zaštite uz učešće od 50%, zatim kombinovani tretman sa odmorom 40%, pa napredna tehnologija 30%, itd.

Lunt et al. (2011) identifikovao je širok spektar tretmana dostupnih u inostranstvu za potencijalne medicinske turiste, uključujući:

- a) Estetska hirurgija (grudi, lice, liposukcija)
- b) Stomatologija (kozmetika i rekonstrukcija)
- c) Kardiologija/kardiohirurgija (by-pass, zamjena zalistaka)
- d) Ortopedska hirurgija (zamena kuka, resurfacing, zamena kolena, operacija zglobova)
- e) Barijatrijska hirurgija (želudačni bajpas, gastrični bandaž)
- f) Plodnost/reproduktivni sistem (IVF, promjena pola)
- g) Transplantacija organa, ćelija i tkiva (transplantacija organa; matične ćelije)
- h) Hirurgija oka
- i) Dijagnoza i pregledi.

Vodeći medicinski zahvati u globalnom medicinskom turizmu, koji čine 72% ukupnih medicinskih tretmana, su: kozmetički, stomatološki, plodni, ortopedski i oftalmološki, pa tako:

- a) Estetska hirurgija čini oko 25% medicinskog turizma, uz popularne tretmane uključujući povećanje grudi, liposukciju i zatezanje lica;
- b) Stomatološki tretmani čine oko 15% medicinskog turizma, uključujući usluge kao što su implantati, fasete i izbjeljivanje zuba;
- c) Procedure za plodnost kao što je IVF traže parovi, što doprinosi oko 12% medicinskog turizma, često zbog dostupnosti i pristupačnosti;
- d) Promjene zglobova i ortopedske procedure čine oko 10% medicinskog turizma, uz značajne uštede u odnosu na mnoge razvijene zemlje;
- e) Popularne su oftalmološke procedure poput LASIK-a i uklanjanja katarakte, koje čine oko 10% medicinskog turizma;
- f) Ostali 28% (liječenje srca, raka i neurološki tretmani, barijatrijska hirurgija, želučani zahvati)

2.1. Najpopularnije zdravstveno-medicinske usluge u Bosni i Hercegovini, i Kantonu Sarajevo

U Bosni i Hercegovini, posebno u Sarajevu, broj posjetilaca iz Zalivskih zemalja- GCC (Bahrein, Kuvajt, Irak, Oman, Katar, Saudijska Arabija i Ujedinjeni Arapski Emirati) kontinuirano raste, čineći jednu od najvećih grupa posjetilaca i prednjači u strukturi ukupnih noćenja u Kantonu Sarajevo. Zapažanja na terenu, uključujući intervju sa zaposlenima u sektoru turizma i zdravstva, pokazala su da su bogati arapski posjetioči prvenstveno motivirani zdravstvenim, posebno balneološkim turizmom, kao i činjenicom da destinacija ima zdravstvene ustanove koje pružaju medicinske usluge na arapskom jeziku. Termomineralne vode Ilidže, zajedno sa banjom i termalnom rivijerom, privlače turiste iz cijelog svijeta, uključujući Tursku, Bliski istok, GCC, Centralnu Evropu, te stanovnike Bosne i Hercegovine. "Termalne, termomineralne i mineralne vode Sarajeva koriste se u balneologiji još od rimskog perioda u Bosni i Hercegovini (I st.). Vode su pronađene na hidrogeotermalnom području Ilidža na jugozapadu destinacije Sarajevo. Područje Ilidže poznato je po termomineralnoj vodi sa najvišom temperaturom u zemlji" (Žunić et al., 2019). "Regija Ilidže je izuzetno važna kao geoprometno jezgro i terminal, a ima i veliki turistički značaj zbog racionalne eksploatacije termomineralnih voda za turističku i stanovničku namjenu, te opšte prirodne i kulturne atraktivnosti. Izgrađeni su popularni hoteli i rekreativni rehabilitacioni centri, od kojih su neki zadržali autentični stil iz austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini (npr. lux hoteli Austrija i Bosna). Ilidža ima progresivan razvoj turizma u posljednjoj deceniji sa vodećim učesćem u ukupnom turističkom rastu Sarajeva" (Žunić et al., 2019).

Termalna voda i banjski hoteli nalaze se na jugozapadu destinacije (regija Ilidže), gdje se nalazi jedan od tri ogranka Sanase u Sarajevu. Tokom produžene ljetne turističke sezone (mart-oktobar) značajan broj posjetilaca koristi usluge poliklinike Sanasa Ilidža, i dr. Time se pojašnjava uzajamni odnos turizma i zdravstva, kao i uticaj turističke destinacije na izbor lokacije i potraživanje zdravstvene ustanove. Dobar marketing u okviru turističke ponude Sarajeva kroz Turističku

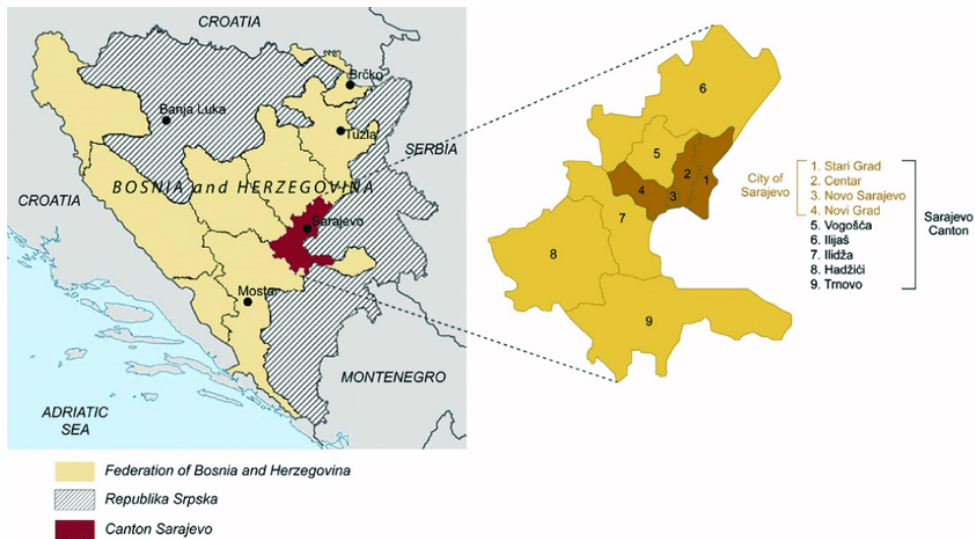
zajednicu Kantona Sarajevo (Sarajevo Navigator), uz kvalitetnu uslugu i višejezične medicinske usluge (dostupne na arapskom, engleskom, turskom, njemačkom i bosanskom jeziku), skupa doprinose turističkom značaju poliklinike.

Nadalje, evidentno je da se medicinski turizam među dijasporom širi u sarajevskoj regiji. Dijasporska grupa turista u Kantonu Sarajevo vrijedna je posebne pažnje jer čini veliki broj raseljenih osoba tokom posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini (1992–1995), od kojih većina posjeduje nekretnine na području glavnog grada, i predstavljaju povratne turiste u zemlju. Tokom boravka u Sarajevu, koji obično traje duže (npr. tri mjeseca), veliki broj posjetilaca iz dijaspore (SAD, Njemačka, Švedska, itd.) koristi razne stomatološke i medicinske zahvate (radiološke, ortopedske, internističke, oftalmološke, hirurške, itd.), prevashodno u privatnom zdravstvenom sektoru. Pristupačniji troškovi, drugo mišljenje ljekara i jezička adaptacija (maternji jezik) su glavni razlozi.

3. Turističko-geografska analiza razvoja Kantona Sarajevo

Sarajevo je glavni grad Bosne i Hercegovine, zemlje na Balkanskom poluostrvu (zemlja: 51.187 km²; voda: 10 km²) koja graniči sa Hrvatskom, Srbijom i Crnom Gorom. Bosna i Hercegovina, uključujući Sarajevo, je regija u razvoju s dominantnim tercijarnim sektorom privrede, uključujući turizam kao jednu od strateških aktivnosti. To je “cvjetajuća” destinacija sa značajnom stopom turističkog rasta (Žunić, 2023), a “Bosna i Hercegovina je u 2019. godini imala treću stopu rasta turizma u svijetu” (USAID, 2019). Sarajevo je vodeća turistička destinacija u zemlji, sa udjelom od preko 40% ukupnog turističkog prometa (prihodi od turizma u 2019. godini iznosili su 456 miliona USD, a za Kanton Sarajevo oko 200 miliona USD). Područje Kantona Sarajevo obuhvata devet općina, sa četiri općine koje čine urbanu cjelinu – Grad Sarajevo (vidi kartu 1). “Područje Kantona Sarajevo

zausima centralni položaj u Bosni i Hercegovini. To je mjesto na kojem se susreću istok i zapad, sjever i jug, prožimaju slojevi historije i raznolikosti različitih kultura i njihovih duhovnih i materijalnih sedimenata” (Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajeva, 2021).

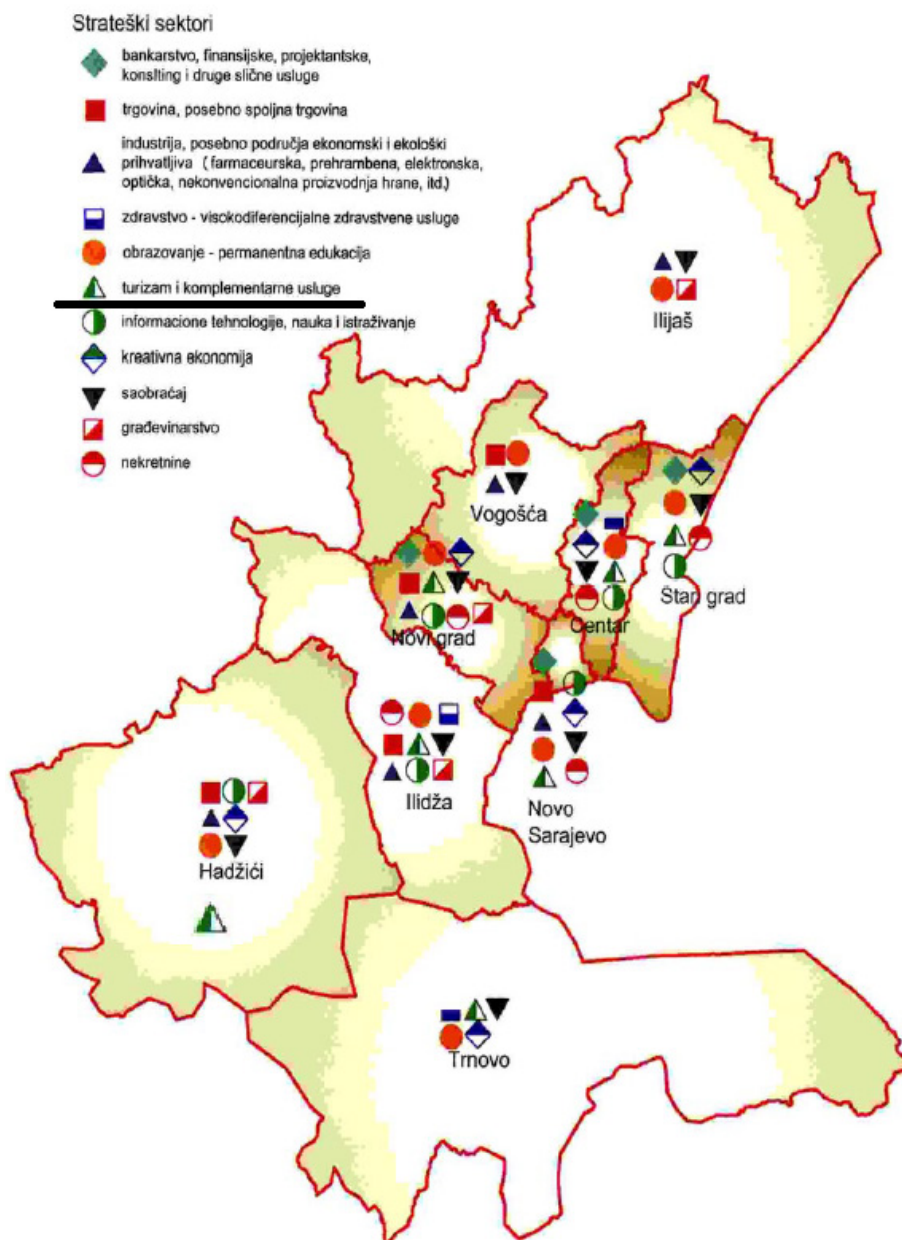

Slika 9. Gül i Dee-ova mapa položaja Kantona Sarajevo u Bosni i Hercegovini, Balkan, JI Evropa
(Turhan i Ayataç, 2020)

Sarajevska regija je dom izuzetno bogate prirodne i kulturne baštine, kao i mnoštva zaštićenih dobara prirodne i kulturne baštine (kao što su nacionalni spomenici, arheološka nalazišta, zaštićena ekopodručja, vodozaštitne zone i termomineralne vode), sportsko-rekreativni sadržaji, te razvijena turistička i ugostiteljska infrastruktura, uključujući moderne zdravstvene usluge. “Kombinacija društvenih i ekoloških faktora stvara povoljan geografski položaj Sarajeva. Ova regija obuhvata susret različitih civilizacija i naroda, koji su ostavili izrazit trag. Osnovna raskrsnica puteva bila je uglavnom uzrokovana prirodnim faktorima. Povezanost Bosne i Hercegovine i Kantona Sarajevo sa evropskim trgovačkim rutama na sjeveru i Sredozemnim morem na jugu je najvećim dijelom zahvaljujući koridoru Vc. Zračni saobraćaj povezuje Sarajevo sa cijelim svijetom” (Zavod za planiranje

razvoja Kantona Sarajeva, 2021). “Sarajevo, kao glavni grad, ima povoljan geografski, saobraćajni i turistički položaj, dobro je povezano sa Evropom i ostatkom svijeta, a ujedno je i dio veoma važnog evropskog turističkog koridora koji povezuje kontinentalnu srednju Evropu i Mediteransku Evropu. Sarajevo ima pozitivan turistički rast u posljednjoj deceniji, ali se i dalje računa kao “*city break– usputna destinacija*” zbog kraćeg noćenja – manje od 3 dana (Žunić et al., 2019). “Sarajevo je evropska turistička destinacija u razvoju. Teritorija 5 općina (četiri urbane plus Ilidža) ima većinu turističko receptivnih sadržaja (smještaj, ugostiteljstvo, prevoz, informacije, muzeji i turističke atrakcije). Destinacija ima pozitivan turistički rast u protekle dvije decenije – broj noćenja je porastao za 9% i dostigao cca. 1 milion noćenja u 2017. (925.198) sa visokim učešćem međunarodnih turista od 89%. Ugostiteljstvo Sarajeva je u 2017. godini ostvarilo bruto promet od 200 miliona EUR. Postoji progresivna stopa rasta smještaja od 20% jer su za “cvjetajući turizam” potrebni novi i moderni hoteli, kao što su nedavno izgrađeni Novotel Sarajevo Bristol, Hills, Marriot, itd. Sarajevo ima 160 smještajnih jedinica (2017), dok “hoteli” zauzimaju 32%. Većina hotela je koncentrisana u gradskoj zoni, dok su najljepši – luksuzni hoteli uglavnom smješteni na jugozapadu oko termalnih voda koje je udaljeno 10-15 km od centra grada” (Žunić et al., 2020). “Geopolitički položaj Sarajeva određen je njegovom povoljnom lokacijom i ulogom glavnog grada Bosne i Hercegovine, odnosno funkcijama koje obavlja u tom svojstvu. Sarajevo je administrativno-politička, ekonomsko-finansijska, obrazovno-naučno-istraživačka, zdravstvena, i kulturna prijestolnica zemlje, kao i olimpijski grad i sjedište najvažnijih međunarodnih organizacija koje funkcionišu u BiH. Kanton Sarajevo je 2006. godine proglašen evropskom regijom, čime je ponovo u rang evropskih metropola i promoviše se kao destinacija ugodnog življenja i profitabilnog poslovanja” (Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, 2021).

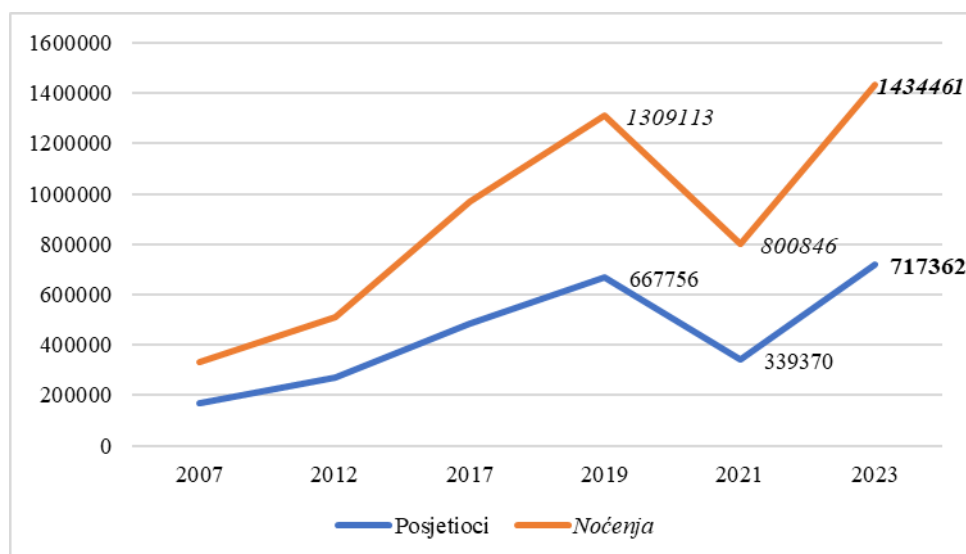
Strateški sektori i njihov razmještaj po općinama

Slika 10. Prostorni raspored strateških sektora privrede u Kantonu Sarajevo (Autorska modificirana karta Ministarstva prostornog uređenja Kantona Sarajevo—jezička adaptacija karte, podcrtavanje turizma i dodavanje simbola za turizam na područje općine Hadžići)

Slika 10. pokazuje da su turizam i zdravstvo ključni privredni i društveni sektori u jedinicama lokalne samouprave Kantona Sarajevo (7 od 9 općina), sa izuzetkom samo 2 općine (Vogošća i Ilijaš, sa izraženom stambeno-industrijskom funkcijom). Dakle, razvoj turizma i zdravstva dominira na oko 78% administrativne teritorije kantona. U Hadžićima turizam nije bio planiran kao strateški sektor prema izvornoj karti. Međutim, opština je prepoznala svoje mogućnosti za uključivanje u razvoj turizma zahvaljujući bogatom prirodnom i poljoprivrednom potencijalu. Budući da turizam danas predstavlja jednu od njegovih glavnih strateških grana, na kartu je dodan simbol za turizam. Razvoj turističkih naselja za bogate arapske klijente u ovom dijelu kantona podstaknut će razvoj komplementarne infrastrukture, uključujući zdravstvenu zaštitu.

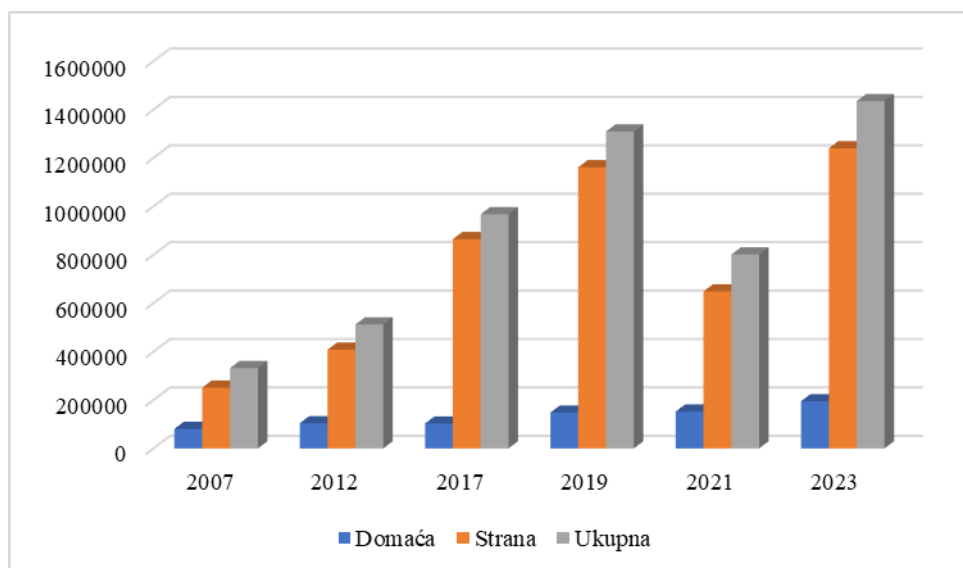
Statistički pokazatelji za period 2007-2023 pokazuju kontinuirani rast sarajevskog turizma, uz pad tokom COVID-19, ali uz važnu napomenu da se turizam ubrzano revitalizirao i doživio najveću ekspanziju u postpandemijskom periodu – 2023. godine:

Slika 11. Rast ukupnog broja posjeta i noćenja u Kantonu Sarajevo u periodu 2007-2023.

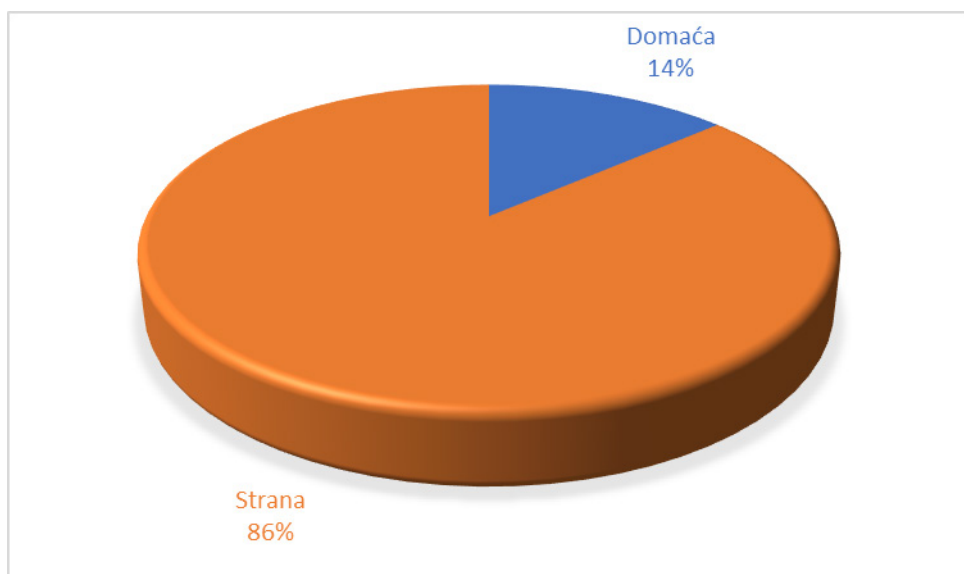
(Autori. Na osnovu statističkih podataka Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo)

Slika 11. ilustruje ukupni i pozitivan obrazac rasta dolazaka i noćenja turista u Kantonu Sarajevo od 2007. do 2023. godine, sa deklinacijom jedino u 2021. (što se može pripisati ograničenim putovanjima i globalnoj pandemijskoj krizi). Turističku industriju razorio je COVID-19, koji je skoro prepolovio broj noćenja. Međutim, u 2023. godini i broj turista i broj noćenja doživjeli su značajan porast vrijednosti koji je premašio sve dosadašnje rekorde, što ukazuje da je turizam strateška grana Sarajeva i da mu se daje značajan prioritet.

Slika 12. Kontinuirani rast noćenja u Kantonu Sarajevo u periodu 2007-2023.
(Autori. Na osnovu statističkih podataka Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo)

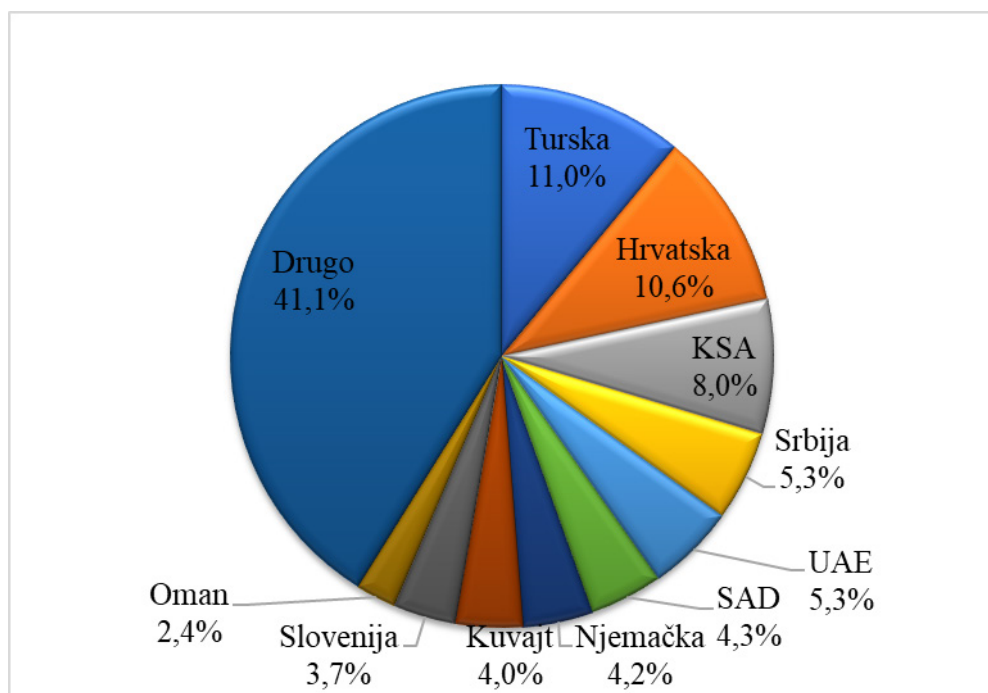
Slika 12. ilustruje kontinuirani rast stranih noćenja u Kantonu Sarajevo između 2007. i 2023. godine, naglašavajući značaj rasta međunarodnog turizma u najpopularnijoj turističkoj destinaciji u Bosni i Hercegovini.

Slika 13. Struktura noćenja u Kantonu Sarajevo u 2023. godini
(Autori. Na osnovu statističkih podataka Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo)

Inostrana noćenja činila su 86% svih noćenja u 2023. godini, u odnosu na 76% u 2007. Deset zemalja čini 58,9% ukupnih noćenja u Kantonu Sarajevo: Turska, Hrvatska, Kraljevina Saudijska Arabija, Srbija i Ujedinjene Arapske Emirati, Sjedinjene Američke Države, Njemačka i Kuvajt, Slovenija i Oman, a preostalih 41,1% otpada na ostale zemlje (Crna Gora, Kina, Austrija, Velika Britanija, Italija, Holandija, Švedska, Francuska, Poljska, itd.).

Slika 14. prikazuje strukturu noćenja u Kantonu Sarajevo za 2023. godinu, sa deset najzastupljenijih zemalja (cca 59%), uz napomenu da prvih pet zemalja (Turska, Hrvatska, Saudijska Arabija, Srbija i Ujedinjeni Arapski Emirati) čini statističku većinu od 53% ukupnih noćenja kantona.

Slika 14. Struktura ukupnih noćenja u Kantonu Sarajevo prema dolascima u 2023.
(Autori. Na osnovu statističkih podataka Zavoda za planiranje razvoja
Kantona Sarajevo)

Analizom podataka o turizmu iz dokumenata Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo (2010., 2018. i 2024.) utvrđujemo da je iskorištenost kapaciteta u posljednjoj deceniji 2013-2023. godine uglavnom stagnirala (2023.: 29%, 2013.: 30%), uprkos činjenici da je stopa rasta iskorištenosti smještaja za period 2017-2023. pozitivna i iznosi oko 4% na nivou Kantona Sarajevo. Uz prosječan boravak od samo dva dana u Kantonu, stopa rasta boravka u posljednjih deset godina (2013–2023) ima nultu vrijednost (stagnaciju). Globalna pandemija je odigrala ulogu u ovoj stagnaciji, jer je broj registrovanih smještajnih objekata pao sa 171 u 2019. na 141 u 2023. Međutim, značajan dio noćenja ostvaruje se u privatnom sektoru, koji ima najveću stopu malverzacija u noćenjima, a u odnosu na 2019. (13.529), u 2023. godini (13.541) ima više registrovanih ležajeva. Prostornom analizom utvrđeno je da su Hadžići (36%), Centar (34%), Stari Grad (31%) i Ilidža (30%) imali najveće stope rasta iskorištenosti kapaciteta u

istom periodu, a pošto je njihova vrijednost $\geq 30\%$ (zahtjevani standard za održivo korištenje), smatraju se opštinama profitabilnim i održivim sa potencijalom za unapređenje turizma. Rastuća potražnja za smještajem u Hadžićima (npr. arapska turistička naselja Osenik Resort i Seosko ljetovalište u Hadžićima) i Ilidža (Banje) naglašava važnost prirodnih resursa Kantona Sarajevo, uključujući termomineralne vode, zaštićena područja, planinske pejzaže i šumske ekosisteme u neposrednom zelenom okruženju. Prirodni lokaliteti privlače većinu stranih turističkih ulaganja, posebno iz zemalja Zaljeva, a “hotelijeri navode da je sve veći broj arapskih turista s povećanjem doprinosa ukupnim noćenjima” (Žunić, 2018).

4. Razvoj zdravstvene (dmnt. privatne) infrastrukture u Kantonu Sarajevo

Prema Dobre et al. (2004), turistička industrija je skup ekonomskih i neekonomskih aktivnosti koje direktno ili indirektno doprinose zadovoljavanju zahtjeva turista, uključujući zdravstvenu zaštitu. “Zdravstvena zaštita je sistem društvenih, grupnih i individualnih mjera, usluga i aktivnosti usmjerenih na očuvanje i unapređenje zdravlja, prevenciju bolesti, rano otkrivanje, pravovremeno liječenje, zdravstvenu zaštitu i rehabilitaciju, te primjenu zdravstvenih tehnologija” (Institut za Javno zdravstvo Kantona Sarajevo, 2023.). “Zdravstvena infrastruktura se odnosi na svu fizičku infrastrukturu, nemedicinsku opremu, transportnu i tehnološku infrastrukturu (uključujući IKT) potrebnu za efikasno pružanje usluga” (Masaba et al., 2020). “Adekvatna zdravstvena infrastruktura ima mnogo komponenti: fizičke objekte koji njegu čine pristupačnom; laboratorija, obuka i drugi prateći objekti; pouzdane zalihe farmaceutskih i drugih materijala; obučeno osoblje i sistemi stručnog usavršavanja; i mehanizmi za distribuciju resursa i ekspertize” (Rouzbehani, 2019). “Snažna javnozdravstvena infrastruktura uključuje sposobnu i kvalifikovanu radnu snagu, ažurne podatke i informacione sisteme, te agencije koje mogu procijeniti

i odgovoriti na potrebe javnog zdravlja” (Ured za prevenciju bolesti i promociju zdravlja).

Turizam podstiče razvoj zdravstvene infrastrukture u receptivnim turističkim destinacijama širom svijeta, uključujući i Kanton Sarajevo. Prema podacima Zavoda za javno zdravstvo Kantona Sarajevo, zdravstvena zaštita u Kantonu Sarajevo se pruža kroz zdravstvenu zaštitu u javnom i privatnom sektoru i organizira se i provodi na primarnom, sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite. Prema Žunić (2018), javne i privatne zdravstvene ustanove pružaju zdravstvenu zaštitu u Sarajevu, dok turističke agencije, osiguravajuća društva i moderni hoteli plasiraju zdravstveno osiguranje i prateće usluge kao dio svojih turističkih paketa. Turisti mogu imati koristi od privatnih poliklinika koje pružaju specijalističke tretmane na engleskom jeziku, kao što je “Sanasa”, i imaju otvoren pristup sa pasošem i definisanim cjenovnikom medicinskih usluga.

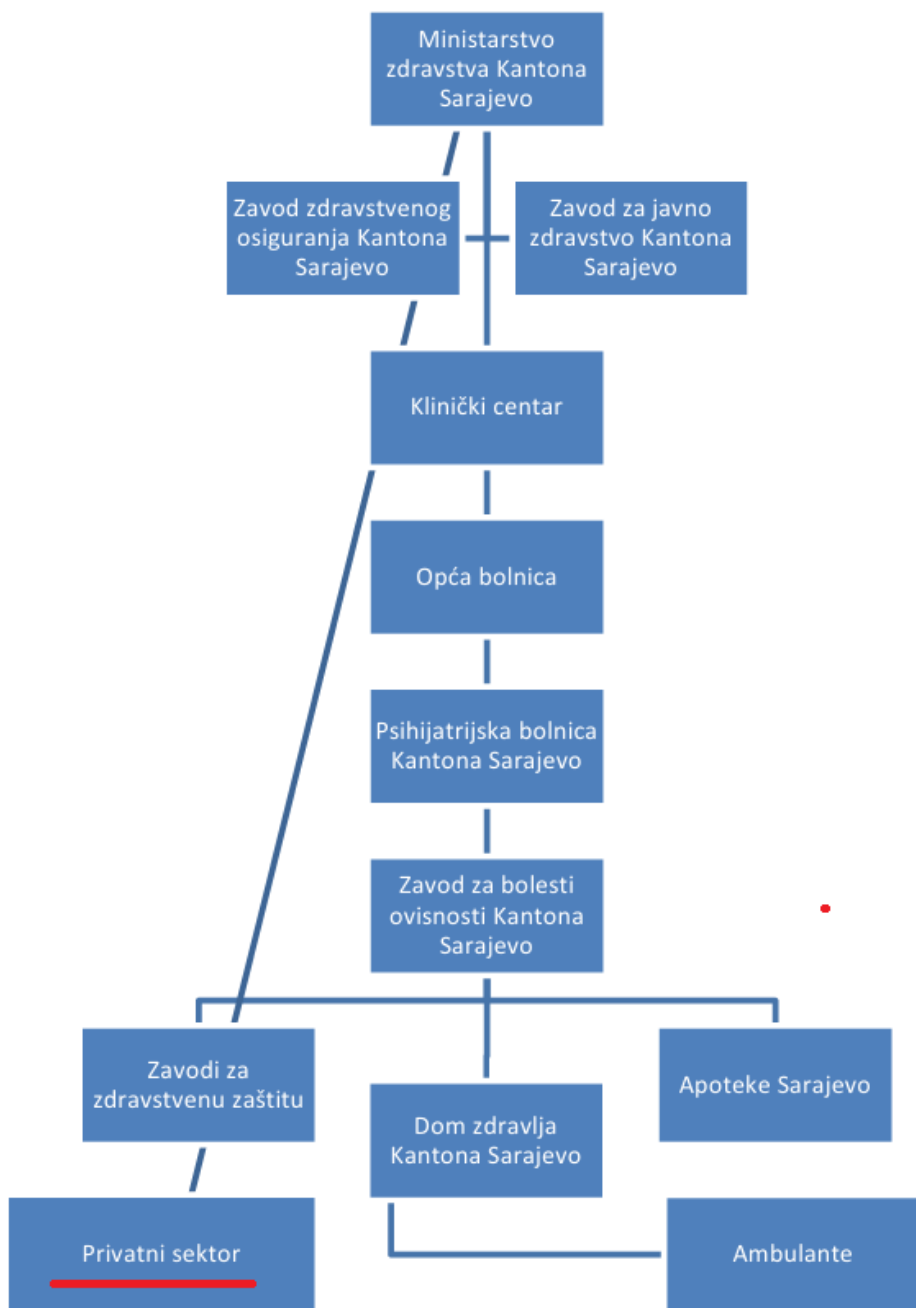
Zdravstvene ustanove u kojima se pruža primarna zdravstvena zaštita (PZZ) su:

- 1) domovi zdravlja, apoteke, zavodi za zdravstvenu zaštitu, hitne službe, i
- 2) privatni sektor (ambulante, apoteke, stomatološke ordinacije).

“Opća ili porodična medicina je osnovna disciplina u primarnoj zdravstvenoj zaštiti i kičma mnogih zdravstvenih sistema u Evropi” (Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, 2023).

Sekundarna zdravstvena zaštita je podijeljena u dvije kategorije:

- a) *specijalističko-konsultativna djelatnost* (bolnice, domovi zdravlja, zdravstveni zavodi i privatni sektor, koji uključuje poliklinike, centre, institute, sanatorije i laboratorije), i
- b) *bolnička zdravstvena zaštita* (klinički centri, bolnice i specijalizovani zdravstveni instituti).

Slika 15. Organizaciona struktura zdravstvenog sistema Kantona Sarajevo sa fokusom na privatni sektor (podcrtano) koji je najvažniji za zdravstvenu zaštitu turista (Autor CA. Na osnovu sheme Ljekarske komore Kantona Sarajevo, 2023: jezički i grafički prilagođeno)

“Djelatnost specijalističko-konsultativne zdravstvene zaštite organizirana je kao bolnička specijalističko-konsultativna zdravstvena zaštita u javnom sektoru i kao ambulantna specijalističko-konsultativna zdravstvena zaštita u javnom i privatnom sektoru” (Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, 2023.).

Tercijarna zdravstvena zaštita se pruža na nivou univerzitetsko-kliničke bolnice i višedimenzionalna je jer “obuhvata pružanje najnaprednijih oblika zdravstvene zaštite, odnosno visoko diferencirane i skupe dijagnostičke pretrage i terapijske procedure u oblasti specijalističko-konsultativne i bolničke zdravstvene zaštite, naučnoistraživačkog rada i nastave za potrebe zdravstvenih studija” (Zavod za javno zdravstvo Kantona Sarajevo, 2023).

Tab.1. Karakteristike zdravstvenog sektora Kantona Sarajevo u periodu 2013-2022.

	2013	2022
Stanovništvo	413.593	419.543
Zaposleni u zdravstvu	7.651	7.786
Punktovi PZZ na 100.000 st.	36,82	38,38
Timovi porodične medicine	200	223
Privatne zdravstvene ustanove	417	471+
Apoteke	118	171

(Autori. Na osnovu raspoloživih podataka Zavoda za javno zdravstvo Kantona Sarajevo i Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo)

Gornja tabela pokazuje blagi porast ukupne populacije Kantona Sarajevo između 2013. i 2022. Međutim, treba napomenuti da postoje naznake da bi stvarno stanje na terenu moglo biti veće nego što pokazuje demografska statistika jer se mnogi imigranti ne odjavljuju sa svojih ranijih prebivališta u administraciji drugih opština u Bosni i Hercegovini radi ostvarivanja socioekonomskih pogodnosti u kantonu, npr. za prevoz, odmor i druge aktivnosti (“rupe u sistemu”). Parametri koji definišu zdravstveni sistem, uz blago pozitivan demografski rast, su također povećani: zdravstveni radnici, domovi zdravlja, timovi porodične medicine, privatne zdravstvene ustanove, apoteke.

Tab.2. Struktura zdravstvenih radnika u Kantonu Sarajevo

	2013		2022	
	Aps.	%	Aps.	%
Ukupno zaposleni u zdravstvu	7.651	100	7.786	100
Doktori, specijaliste, stomatolozi, farmaceuti i dr.	5.522	72,17%	5.795	74,43%
Zdravstveni saradnici	134	1,75%	122	1,57%
Administrativno-tehničko osoblje	1.995	26,08%	1.869	24,00%

(Autori. Na osnovu podataka Zavoda za javno zdravstvo Kantona Sarajevo i Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo)

Prema gornjoj tabeli, ukupan broj zdravstvenih radnika porastao je za preko stotinu u periodu 2013–2022, prvenstveno u kategoriji visokog obrazovanja (liječnici i dr.), sa 72 na preko 74%.

Tab.3 Osnovna struktura zdravstvenih punktova Kantona Sarajevo u periodu 2013-2022

Punktovi zdravstvene zaštite/ na 100.000 st.	2013	2022
Primarna zdravstvena zaštita	36,82	38,38
Hitna medicinska pomoć	2,03	2,15
Apoteke	9,26	9,53
Fizikalna medicina i rehabilitacija (aps.)	7	9

(Autori. Na osnovu podataka Zavoda za javno zdravstvo Kantona Sarajevo i Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo)

U Kantonu Sarajevo, ukupan broj zdravstvenih punktova porastao je u svim kategorijama u periodu od 2013. do 2022. godine, pri čemu su najveći dio rasta činili domovi primarne zdravstvene zaštite, apoteke i fizikalni centri.

Tab.4 Prostorni raspored timova porodične medicine u Kantonu Sarajevo u periodu 2013-2022.

Timovi porodične medicine	2013	2022
Stari Grad	21	19
Centar	36	42
Novo Sarajevo	29	40
Novi Grad	52	57
Ilidža	26	26
Vogošća	11	14
Hadžići	10	12
Ilijaš	11	10
Trnovo	4	3
UKUPNO:	200	223

(Autori. Na osnovu podataka Zavoda za javno zdravstvo Kantona Sarajevo i Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo)

“Zdravstvena djelatnost u privatnom sektoru na području Kantona Sarajevo ima razvijenu mrežu zdravstvenih ustanova, posebno na nivou sekundarne zdravstvene zaštite, zatim stomatološke i ljekarničke djelatnosti” (Zavod za javno zdravstvo Kantona Sarajevo, 2013). “Turistički razvoj Sarajeva podstaknuo je rast privatnih zdravstvenih ustanova koje pružaju usluge na engleskom jeziku: Al Tawil, Sanasa, Sara-Vita i dr. (Žunić, 2023). Rast privatnog zdravstvenog sektora značajno se širi, pa “za pružanje usluga porodične medicine u privatnim zdravstvenim ustanovama u periodu januar-decembar 2022. godine izdvojena su sredstva u iznosu od 381.236 KM (cca 194.643 EUR), što je 89% planiranih sredstava za 2022. godinu i 10% više u odnosu na isti period prethodne godine” (Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, 2023). Stalni priliv stanovnika (iz drugih kantona i općina) i priliv turista u Kanton Sarajevo povećava opterećenje zdravstvenog sistema, pa lokalni i strani pacijenti se često upućuju na usluge privatnih poliklinika. Međutim, rast privatnih zdravstvenih ustanova posebno je podstaknut rastom turizma, jer se medicinske usluge naplaćuju direktno iz vlastitog džepa, što je preferirana praksa kod stranih turista i posjetilaca iz dijaspore, jer doprinosi bržem stvaranju prihoda.

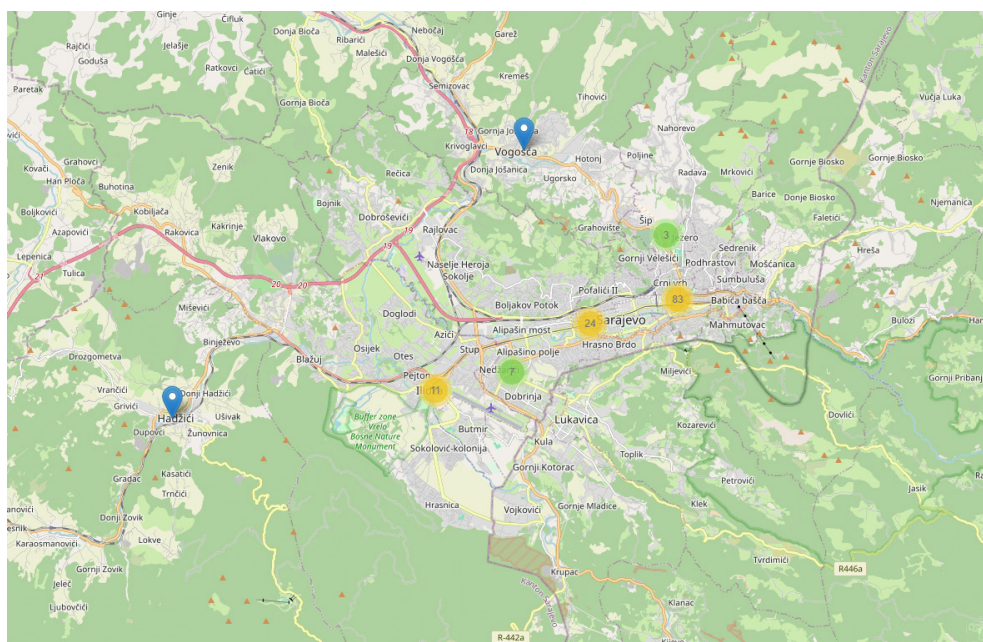
**Tab.5. Struktura i rast privatnog zdravstvenog sektora
u Kantonu Sarajevo**

Privatni sektor u zdravstvenoj zaštiti KS	2013	2022
Ordinacije opće medicine	3	NA
Specijalističke ordinacije	79	83
Zdravstvene poliklinike, centri, zavodi i lječilišta	39	42
Ambulante za kućnu njegu i liječenje	2	3
Stomatološke ordinacije, poliklinike i centri	156	191
Apoteke	118	131
Medicinske-biotehničke laboratorije	5	NA
Stomatološke laboratorije	15	21
UKUPNO:	417	471+

*nema podataka za privatne opće medicinske prakse i laboratorije u 2022. (NA);
stoga je ukupan broj privatnih zdravstvenih ustanova veći od prikazanog

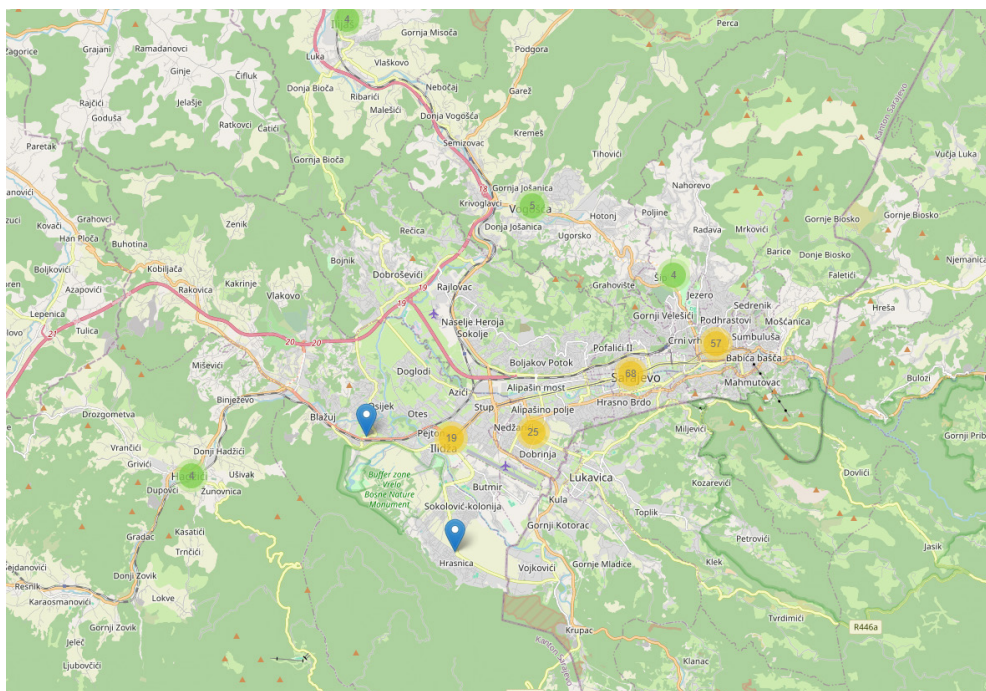
(Autori. Na osnovu podataka Zavoda za javno zdravstvo Kantona Sarajevo i Zavoda
za planiranje razvoja Kantona Sarajevo)

Prema tabeli 5, u ukupnoj strukturi privatnog zdravstvenog sektora većinu čine stomatološke ustanove sa oko 41%, apoteke sa 28%, specijalističke ordinacije sa 18%, zatim poliklinike sa 9%, itd. Ukupan broj privatnih zdravstvenih ustanova povećao se sa 417 u 2013. na preko 471 u 2022. godini.

Slika 16. Prostorni raspored privatnih zdravstvenih ustanova u Kantonu Sarajevo
(Ministarstvo zdravstva Kantona Sarajevo)

Na slici 16. vidi se da centar Sarajeva ima najveću gustoću privatnih zdravstvenih ustanova, dok općina Ilidža prednjači u van-urbanoj zoni Kantona.

Slika 17. Prostorni raspored privatnih stomatoloških ustanova u Kantonu Sarajevo (Ministarstvo zdravstva Kantona Sarajevo)

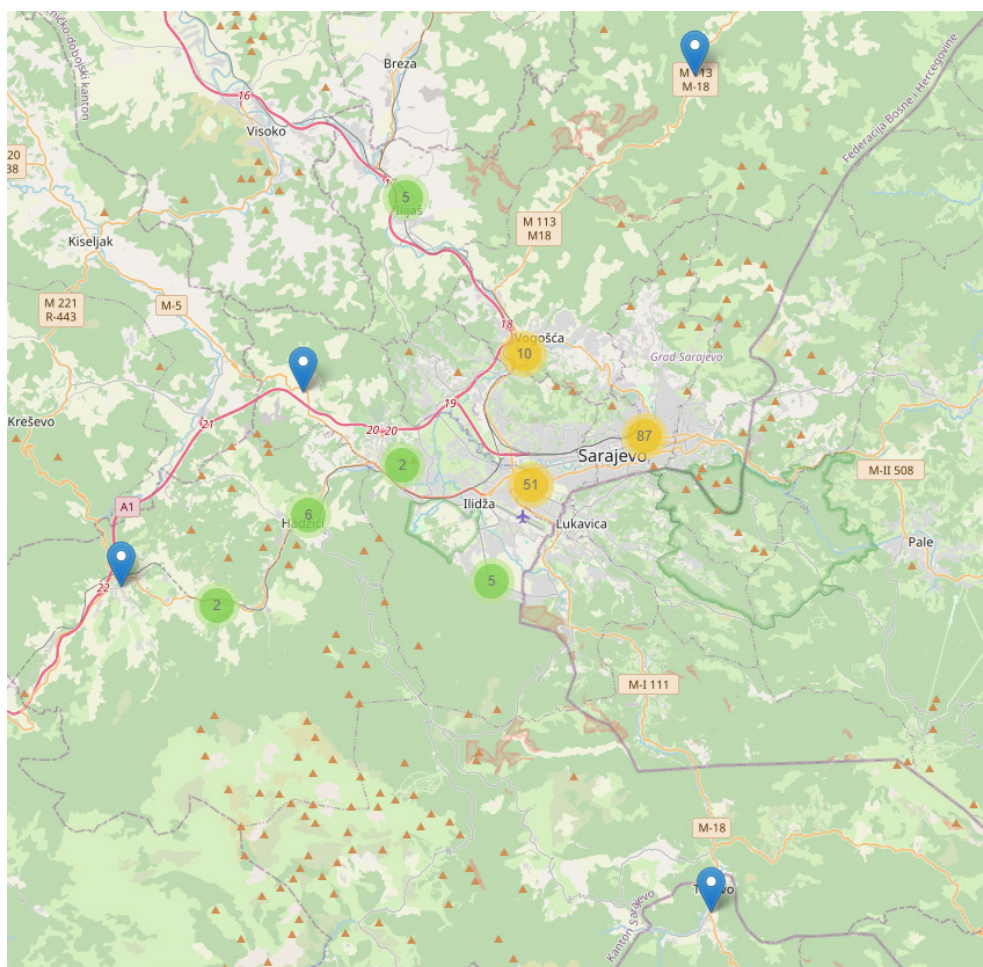
Prema slici 17, najveća gustina privatnih stomatoloških ustanova je u urbanoj zoni (Centar i Novo Sarajevo) i na području Ilidže (vangradska zona).

Ukupan broj apoteka u privatnom sektoru znatno je veći od broja javnih apoteka, tako da privatne apoteke čine većinu (77% od ukupnog broja apoteka Kantona Sarajevo u 2022. godini).

Tab.6 Apoteke u javnom i privatnom zdravstvenom sektoru Kantona Sarajevo

Apoteke KS	2013	2022
Ukupno	118	171
Državne	41	40
Privatne	77	131

(Autori. Na osnovu podataka Zavoda za javno zdravstvo Kantona Sarajevo i Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo)

Slika 18. Prostorni raspored apoteka u Kantonu Sarajevo
(Ministarstvo zdravstva Kantona Sarajevo)

Prema slici 18, najveća gustoća apoteka je u urbanoj zoni (Centar i Novi Grad) i na području Ilidže (vangradska zona).

**Tab. 7 Prostorni raspored apoteka Kantona Sarajevo
u 2022. godini**

Apoteke KS (2022)	Ukupno	Državne	Privatne
Stari Grad	16	6	10
Centar	35	9	26
Novo Sarajevo	31	9	22
Novi Grad	41	8	33
Ilidža	23	2	21
Vogošća	9	2	7
Hadžići	9	1	8
Ilijaš	6	2	4
Trnovo	1	1	0
UKUPNO:	171	40	131

(Autori. Na osnovu podataka Zavoda za javno zdravstvo Kantona Sarajevo i Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo)

Gornja tabela pokazuje najgušću koncentraciju apoteka od oko 72% u urbanom području, a prednjači općina Novi Grad sa oko 24% (najmnogoljudnija općina u Kantonu), dok u vangradskoj zoni prednjači Ilidža sa oko 14%. Samo općina Trnovo ima jednu apoteku u javnom vlasništvu, ali nema privatnih apoteka (najslabije naseljena općina u Kantonu Sarajevo).

Uočena je snažna pozitivna korelacija između turističke ekspanzije općine Ilidža i rastuće koncentracije i sve veće raznolikosti privatnih zdravstvenih ustanova na njenom području. Iako nema zakonski naziv urbane općine, Ilidža ima odličnu lokaciju u neposrednoj blizini Međunarodnog aerodroma Sarajevo i udaljena je samo 15 minuta od centra grada, sa dobrim željezničkim i autobuskim vezama. Njen progresivan urbani i turistički razvoj — “najveća stopa rasta turizma u Kantonu Sarajevo” (Žunić, 2018) — u velikoj mjeri je uslovljen njenim popularnim prirodnim i kulturnim atrakcijama, povoljnom lokacijom i dobro razvijenim transportnim sistemom, pa se to odrazilo i na značajniji razvoj zdravstvene infrastrukture.

5. Profil i evolucija Sanase u Kantonu Sarajevo u korelaciji sa impaktima turističkog razvoja

Osnovana 1999. godine, poliklinika “Sanasa” je prva privatna medicinska ustanova u Sarajevu i projekat stranih investitora. Uvrštena je na listu legitimnih i akreditiranih privatnih zdravstvenih ustanova u Kantonu Sarajevo koje nude medicinske usluge na bosanskom i četiri strana jezika: engleskom, arapskom, turskom i njemačkom (za strane državljane i druge strane pacijente, kao što su strani posjetio- ci). Raspolaze stručnim medicinskim osobljem, sofisticiranom tehnolo- gijom liječenja i dijagnostike i pridržava se evropskih standarda. Zapošljava više od 80 zdravstvenih radnika, uključujući oko 30 dokto- ra specijalista sa velikim iskustvom. Pruža širok spektar specijalistič- kih medicinskih usluga:

- a) interna medicina,
- b) kardiologija,
- c) pneumoftiziologija,
- d) gastroenterohepatologija,
- e) dermatovenerologija,
- f) oftalmologija,
- g) reumatologija,
- h) neurologija,
- i) hirurgija,
- j) urologija,
- k) dermatologija,
- l) radiologija,
- m) stomatologija,
- n) ultrazvučna dijagnostika,
- o) endokrinologija,
- p) ginekologija,
- q) laboratorija (biohemija, mikrobiologija i imunologija),
- r) medicina rada,
- s) nefrologija,
- t) ortopedija,
- u) otorinolaringologija,

- v) pedijatrija,
- w)porodična medicina, i
- x) psihologija.

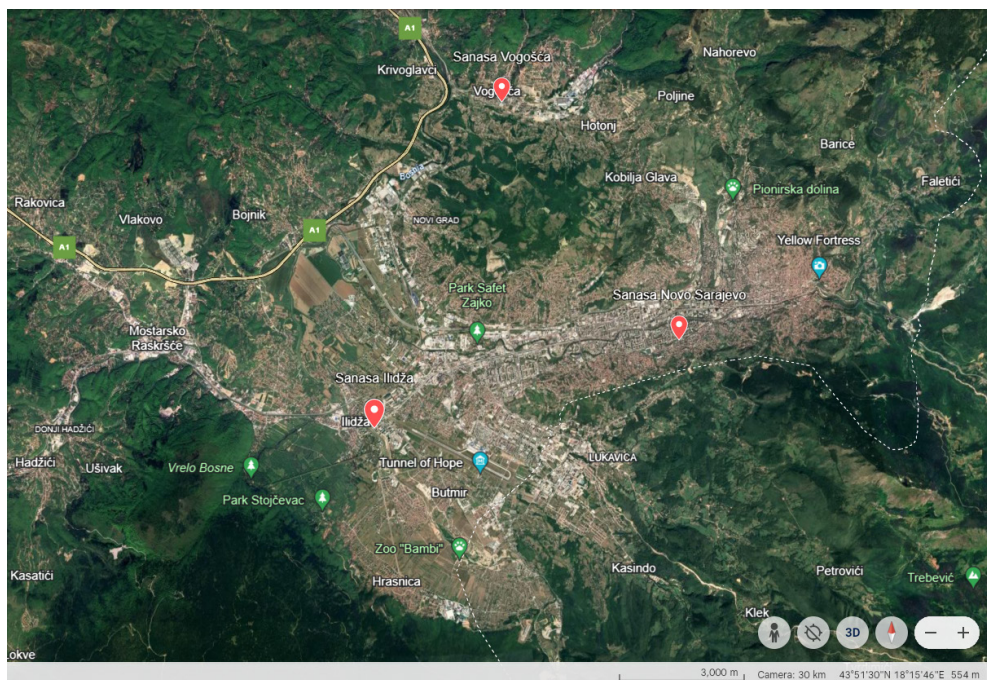
Slika 19. Stomatološka ordinacija Sanasa Ilidža
(Galerija poliklinike Sanasa, Sarajevo)

Na području Kantona Sarajevo postoje tri filijale poliklinike “Sanasa”: jedna u urbanom području (Novo Sarajevo) i dvije u vangradskom području (Ilidža, Vogošća).

Vizija Poliklinike SaNaSa je da bude uzor privatne prakse u Bosni i Hercegovini i prvi odabir klijenata za vrhunske zdravstvene usluge dijagnostike, terapije i rehabilitacije, kao i da budemo jedan od vodeći poliklinički centara u regiji, prepoznat i priznat u svijetu. Ciljevi sarajevske privatne poliklinike Sanasa su:

- a) Zaštita zdravlja svih građana;
- b) Zaposlenje stručnog domaćeg kadra koji će svoj posao obavljati profesionalno i humano;

- c) Stalno unapređenje postojećih službi i uvođenje novih djelatnosti koje su deficitarne u gradu i državi;
- d) Permanentna edukacija zaposlenih kadrova;
- e) Pružanje kvalitetnih medicinskih usluga kroz cjenovnik prilagođen standardu većine građana.

Slika 20. Prostorni raspored tri filijale “Sanasa” u Kantonu Sarajevo
(Autorski CA projekat podržan sa Google My Maps i Google Earth)

Poliklinika kroz različite vrste ugovora i sporazuma uspješno sarađuje sa brojnim uglednim klijentima, kompanijama iz raznih grana, stranim organizacijama i velikim brojem ambasada. Među njima su i turoperatora, pa je, kako je ranije navedeno, Turistička zajednica Kantona Sarajevo (Ministarstvo privrede Kantona Sarajevo) uvrstila polikliniku “Sanasa” u redovnu turističku ponudu Kantona Sarajevo (aditivni ili komplementarni element destinacije).

Slika 21. Poliklinika "Sanasa" Ilidža u Sarajevu, FBiH, BiH
(CA Autor)

Radi boljeg razumijevanja imidža sarajevske privatne poliklinike "Sanasa" i njene uloge u turističkoj destinaciji Kantona Sarajevo, analizirane su i evaluirane brojne recenzije na Internetu putem društvenih mreža, službenog portala Poliklinike, te turističkih informativnih portala, što je dovelo do sljedećih zaključaka:

- a) Prosječna ocjena svih recenzija koje su trenutno dostupne na Internetu je 4,6 od 5 zvjezdica, na osnovu ukupno 18.548 recenzija, uz napomenu da neki pojedinci mogu imati više naloga jer su fanovi na različitim mrežama;
- b) Sumirane recenzije na Google-u: Sanasa Vogošća dobila je 4,7 od 5 (75), Sanasa Ilidža 4,4 od 5 (155), Sanasa Grbavica 3,6 od 5 (274), a ukupno 4,23 (504);
- c) Poliklinika Sanasa: 4,8 od 5 (8.955) na zvaničnom portalu;

- d) Facebook: 10,5 hiljada pratilaca, 10.138 lajkova i 5 od 5 zvjezdica (9.063);
- e) Glassdoor: 26 recenzija sa 4,2 od 5 zvjezdica, 78% je preporučuje;
- f) Najveći broj recenzija sa maksimalnom ocjenom (5) registrovan je na Facebooku (preko 9 hiljada), zatim na zvaničnom portalu poliklinike (blizu 9 hiljada i ocjena 4,8), te na Google-u, gdje su recenzije razvrstane po filijalama Sanase na 3 lokacije u Kantonu Sarajevo, od kojih poliklinika Sanasa Vogošća prednjači prema ocjeni (4,7) (preko 70 recenzija), dok ordinacija na Grbavici prednjači po broju recenzija (preko 270 recenzija);
- g) Sanasa kao dio turističkog proizvoda Kantona Sarajevo (uključena u promociju redovne destinacije: Sarajevo Destination, Turistička zajednica Kantona Sarajevo);
- h) Sanasa kao dio turističkog vodiča Sarajeva (Sarajevo Navigator);
- i) Sanasa kao dio informativne baze podataka MEDEX Emis (Kantonalne ambulante);
- j) Sanasa kao vodeća sarajevska privatna poliklinika po broju pratilaca na društvenim mrežama i broju recenzija sa prestižnom ocjenom.

U cilju razumijevanja trenda razvoja poliklinike Sanasa, utvrđeno je nekoliko relevantnih parametara: ukupan broj zaposlenih i zaposlenih sa visokom stručnom spremom; broj i vrsta medicinskih usluga; ukupan broj korisnika medicinskih usluga (pacijenata); i broj stranih pacijenata, uključujući njihovu strukturu po dolascima; uticaj glavne turističke sezone i stranih posetilaca na posete, kao i ulogu turističke lokacije u održivosti poslovanja i prihoda; broj polikliničkih ispostava na području Kantona, te vizija daljeg prostornog razvoja, uključujući svijest o značaju turizma i turističkih lokacija za razvoj poliklinike na području Kantona Sarajevo. Prema rezultatima zatvorenog upitnika (sprovedenog sa menadžmentom i administracijom) konstatuje se da poliklinika "Sanasa" od osnivanja do danas ima pozitivan trend razvoja, koji se odnosi na umjereno kontinuirani porast posmatranih parametara:

- a) povećava se ukupan broj zaposlenih i zaposlenih sa visokom stručnom spremom (liječnici specijalisti i dr.), pa je udio zaposlenih sa

visokom stručnom spremom u ukupnoj strukturi zdravstvenih radnika u poliklinici 30–50%;

- b) raste broj korisnika medicinskih usluga, domaćih i stranih pacijenata, pa je udio stranih korisnika tokom ljetne turističke sezone i do 30%, a u njihovoj strukturi prema dolascima najzastupljeniji su: Turska i Arapske zemlje (KSA, UAE, Katar, Kuvajt, Sirija, Egipat, Iran, Jordan, itd.);
- c) ukupni godišnji prihodi poliklinike rastu, a najveći promet u smislu najvećeg broja posjeta i najbolje zarade ostvaruje se tokom ljetne sezone, iako se smatra da je udio stranih pacijenata u održivom prihodu poliklinike slabiji;
- d) ispostava Sanasa Ilidža ima najveći broj stranih pacijenata;
- e) najveće prihode ostvaruje filijala Sanasa Grbavica (Novo Sarajevo);
- f) asortiman medicinskih usluga u poliklinici je od osnivanja do danas porastao i proširen je za 30-50%, a najtraženije su: interna medicina, porodična medicina, medicina rada, dermatologija, ginekologija, ultrazvučna dijagnostika i laboratorijske usluge;
- g) ne planira se otvaranje nove filijale poliklinike Sanasa u Kantonu Sarajevo, a za izbor lokacije poliklinike “možda” je važan i turistički značaj općine.

IV. Diskusije i zaključak

Rezultati istraživanja potvrdili su globalnu povezanost turizma i zdravlja, posebno u Kantonu Sarajevo i na relaciji privatnog zdravstvenog sektora, u kome značajnu ulogu ima privatna poliklinika “Sanasa”. Zdravstvena infrastruktura je komponenta turističke infrastrukture koja opslužuje turiste, a zdravlje je na 2. mjestu među turističkim motivima posjete u svjetskom ulaznom turizmu. Korištenje zdravstvenih usluga doprinosi razvoju zdravstvenog, medicinskog i dijasporsko-medicinskog turizma, a slični trendovi identificirani su i na području Kantona Sarajevo, vodeće bosanskohercegovačke turističke destinacije (BiH je zemlja s trećom najvećom stopom rasta turizma u svijetu u 2019. godini). Iako je rast u turizmu ipak progresivniji, utvrđena je jaka veza između ekspanzije turizma i zdravstvene zaštite u navedenoj destinaciji, s posebno izraženom dinamikom rasta u privatnom zdravstvenom sektoru. Uticaji turizma, uz demografski razvoj, doprinijeli su širenju privatnih poliklinika, uključujući i Sanasu sa tri podružnice u Kantonu Sarajevo. Prethodni rezultati ukazuju na to kako turizam utiče na zdravlje u posmatranom području: veća ulaganja u zdravstveni sistem, poboljšani razvoj infrastrukture, veća ekspanzija privatnog zdravstvenog sektora i, u geografskom smislu, pojačani razvoj zdravstvene infrastrukture u glavnim turističkim zonama (centar sa starim jezgrom, Ilidža i Hadžići). Saradnja turoperatora (TZ Kantona Sarajevo) i privatnih zdravstvenih ustanova (npr. “Sanasa”), promocija poliklinike u okviru turističke ponude Kantona Sarajevo (zvanična web stranica “Sarajevo Destination”), i njeno uvrštavanje u turistički vodič (Sarajevo Navigator) su dalji primjeri odnosa između zdravlja i turizma. Turističkim kanalima “Sanasa” je promovisana kao moderna sarajevska privatna poliklinika koja pruža medicinske usluge na pet jezika (bosanski, engleski, turski, njemački i arapski). Sanasa Ilidža ima najpovoljniju poziciju sa turističkog aspekta jer se nalazi u jednoj od najpopularnijih turističkih zona, budući da općina Ilidža prednjači u kantonu po svom turističkom razvoju. Kohezija turizma i privatnog zdravstvenog sektora, na primjeru poliklinike Sanasa, pokazuje se i u najvećem broju posjeta njenoj filijali na Ilidži,

gdje je i najveći promet turista. Osim toga, u strukturi stranih turista na području općine Ilidža, kako navodi Žunić (2018) na osnovu intervjua sa turističkim i hotelskim menadžerima, najzastupljeniju klijentelu predstavljaju posjetioci iz Turske i arapskih zemalja, a isti sastav nalazimo i u Sanasa Ilidža. Medicinske usluge poliklinike “Sanasa” lingvistički su prilagođene najzastupljenijoj turističkoj klijenteli Kantona Sarajevo, koja, između ostalih, koristi medicinske usluge u navedenoj destinaciji. Sve veći broj posjeta dijaspore, uključujući medicinske turiste dijaspore koji putuju u svoju bivšu zemlju porijekla radi drugog mišljenja ljekara, također je jedan od prepoznatih trendova u turističkoj industriji Kantona Sarajevo. Kao takve, zdravstvene ustanove trebale bi razmotriti promociju svojih zdravstvenih proizvoda na ovom tržištu. “DMT se može promovirati na sve konkurentnijem tržištu medicinskog turizma, pri čemu turistička niša dijaspore postaje sve popularnija. Transnacionalne prakse traženja zdravstvene zaštite trebalo bi podsticati oglašavanjem “zdravstvenih paketa” prilagođenih dijasporama kako bi ih privukli u zemlje porijekla i geografsku blizinu, uzimajući u obzir važnost motivacijskih faktora u planiranju promocije. Marketing medicinskih usluga u ovom segmentu pokazao se korisnim za određene zemlje” (Mathijsen i Dziedzic, 2024). Poliklinika Sanasa bi svojom bogatom medicinskom ponudom mogla imati važnu ulogu na DMT tržištu, zahvaljujući brojnim odličnim recenzijama na internetu i naučnoj afirmaciji. Zadovoljstvo uslugom, povoljni troškovi i usmene preporuke (WOM) također doprinose njenom povoljnom imidžu. Međutim, ciljevima Strateškog plana Zavoda za javno zdravstvo Federacije Bosne i Hercegovine za period 2014–2019. (2014.), na primjer, sektor turizma je zanemaren kao važan za jačanje saradnje (nije ni spomenut), što ističe jedno od značajnijih pitanja da odnos zdravlja i turizma u Bosni i Hercegovini, uključujući i Kanton Sarajevo, još uvijek nije dovoljno shvaćen. S obzirom da Svjetska zdravstvena organizacija stavlja zdravlje u srce turizma i svojom misijom, vizijom i dokumentima zagovara i promoviše koheziju zdravstva i turizma kao jedan od prioritetnih strateških ciljeva, ovaj rad doprinosi uključivanju Kantona Sarajevo u savremene modele koje nameću WTO i WHO, razjašnjavajući aktuelne trendove kohezivnog rasta turizma i

zdravstva u destinaciji. Nalazi predstavljeni u ovom radu doprinjet će boljem razumijevanju odnosa turističkog i zdravstvenog sektora, kao i optimalnijem strateškom planiranju zdravstvenih resursa na području Kantona, uključujući mogućnosti potencijalnog daljeg teritorijalnog proširenja privatne poliklinike “Sanasa” uvažavajući turistički značaj buduće lokacije (računajući na centar grada, Ilidžu i Hadžiće kao potencijalo održive opcije). Na kraju, moguće je sumirati saznanja koja pobliže referišu koheziju turizma i zdravstva u turističkim receptivnim destinacijama:

- a) veća ulaganja u zdravstveni sistem,
- b) unaprijeđen razvoj zdravstvene infrastrukture,
- c) veća ekspanzija privatnog zdravstvenog sektora,
- d) podstaknut razvoj privatne zdravstvene infrastrukture u glavnim turističkim zonama,
- e) unapređenje humanih resursa i stručnih kadrova u zdravstvenom (dmnt. privatnom) sektoru (VSS, specijalizacije, i jezičke vještine),
- f) porast saradnje turoperatora i privatnih zdravstvenih ustanova,
- g) promocija privatnih zdravstvenih ustanova u okviru turističke ponude i vodiča destinacije (putem web stranice i putnih vodiča),
- h) porast broja posjetilaca, dmnt. stranih i dijasporskih pacijenata prvenstveno u privatnim zdravstvenim ustanovama u cik turističke sezone,
- i) značaj turističke lokacije za održivi promet i bolje poslovanje privatnih zdravstvenih ustanova (zbog većeg priliva stranih korisnika tokom turističke sezone, direktnog naplaćivanja medicinskih usluga i valutne konverzije za korištenu uslugu).

V. Literatura i izvori:

1. Apoteke | Ministarstvo zdravstva KS
2. Attractive countries for medical tourism Europe 2020 | Statista
3. Csapó, J., & Marton, G. (2017): The role and importance of spa and Wellness tourism in hungary's tourism industry, *Czech Journal of Tourism*, 6(1), 55–68, Doi: 10.1515/cjot-2017-0003
4. Deb, T. (2024): Medical Tourism Statistics 2024 By Landscape, Healthcare, Treatments, Media Market US, Medical Tourism Statistics 2024 By Landscape, Healthcare (market.us)
5. Detalji poliklinike (emis.ba)
6. Dobre, R., Rusković, P., Čivljak, M. (2004): Menadžment turističke destinacije, Visoka škola za turistički menadžment, Šibenik
7. Hrvatska turistička zajednica (2016): Medicinski turizam- međunarodni trendovi i perspektive, Zagreb
8. <https://www.facebook.com/PoliklinikaSaNaSa/>
9. Latief, A. & Ulfa, M. (2024): Healthcare facilities and medical tourism across the world: a bibliometric analysis, *Malaysian Journal of Medical Sciences* 31(2):18–29, <https://doi.org/10.21315/mjms2024.31.2.3>
10. Leung, Y.-F., A. Spenceley, G. Hvenegaard and R. Buckley (2015): Tourism and Visitor Management in Protected Areas: Guidelines towards sustainability, Best Practice Protected Area Guidelines Series No. XX, Gland, Switzerland: IUCN
11. Lunt, N., Smith, R. D., Exworthy, M., Green, S. T., Horsfall, D. G., & Mannion, R. (2011): Medical Tourism: Treatments, Markets and Health System Implications: A scoping review, OECD, <http://www.oecd.org/els/health-systems/48723982.pdf>
12. Ljekarska komora Kantona Sarajevo (2023): Prijedlog reorganizacije sistema zdravstvene zaštite u Kantonu Sarajevo, Sarajevo
13. Masaba, B.B., Moturi, J.K , Taiswa, J., Mmusi-Phetoe, R.M. (2020): Devolution of healthcare system in Kenya: progress and challenges, *Public Health* Volume 189, Pages 135-140, <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2020.10.001>
14. Mathijssen, A. & Dziedzic, E.B. (2024): Diasporic Medical Tourism: examining tourists' profiles, antecedents and behavioural intention, *European Journal of Tourism Research* 37(3702):1-36, <https://doi.org/10.54055/ejtr.v37i.3010>
15. Medwork Clinic (2022): What is Health Tourism, What is Health Tourism? - Medwork Clinic
16. Ministarstvo prostornog uređenja Kantona Sarajevo (2005): Studija privrednih djelatnosti- I faza za potrebe izrade Prostornog plana Kantona Sarajevo za

- period 2003-2023, Ekonomski institut Sarajevo, Studija privrednih djelatnosti Kantona Sarajevo (zavodzpr-sa.ba)
17. Navigator | Poliklinika “saNaSa”
 18. Oxford Learner’s Dictionaries (2024): Definition of brochure noun, Oxford University Press
 19. Pan American Health Organization (PAHO), & World Health Organization (WHO) (1997): Subcommittee On Planning and Programing of the Executive Committee- Provisional Agenda Item 8, 29th Session, 1- 2 December 1997
 20. Pennisi, L.A., Gunawan, J., Lee Mayor, A., Winder, A. (2011): How to Create an Effective Brochure, University of Nebraska- Lincoln Extension, Institute of Agriculture and Natural Resources
 21. Pidgirna, V. & Filipchuk, N. (2020). Development of the Tourist Services Market in Ukraine Under Conditions of Transformation Changes, *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 30(2spl), 794–800, <https://doi.org/10.30892/gtg.302spl03-507>
 22. Poliklinika Sanasa - Destination Sarajevo
 23. Poliklinika SaNaSa – Sarajevo
 24. Private Clinic Sanasa - Destination Sarajevo
 25. Privatne stomatološke ordinacije | Ministarstvo zdravstva KS
 26. Privatne zdravstvene ambulate | Ministarstvo zdravstva KS
 27. Privatne zdravstvene ambulate | Ministarstvo zdravstva KS
 28. Public Health Infrastructure - Healthy People 2030 | health.gov
 29. Rouzbehani, K. (2019): Beyond Digital Tools: A Transdisciplinary Approach to Healthcare, Chapter in the Book: Handbook of Research on Transdisciplinary Knowledge Generation, IGI Global, DOI: 10.4018/978-1-5225-9531-1.ch010
 30. Sanasa Reviews: What Is It Like to Work At Sanasa? | [Glassdoor](https://www.glassdoor.com)
 31. Strategija razvoja turizma Kantona Sarajevo do 2030. godine- nacrt (2024), Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo
 32. Turhan, T.Z., Ayataç, H. (2020): A Characterization of Public Space: The Conceptual Transformation in Sarajevo, *Şehir ve Medeniyet Dergisi Journal of City and Civilization* 6(11): 233-257, <http://www.sehivemedenyetdergisi.org>
 33. UNWTO (2019): High Level Forum on Medical and Health Tourism, Sustainable Develop. Goals, UN Tourism
 34. UNWTO (2020): International Tourism Highlights, <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284422456>
 35. USAID (2019), FACT SHEET: Developing Sustainable Tourism (Turizam) in Bosnia and Herzegovina | Bosnia and Herzegovina | Fact Sheet | U.S. Agency for International Development ([usaid.gov](https://www.usaid.gov))

36. WHO (2022): Putting health at the heart of tourism development in small countries of the WHO European Region, Policy brief. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2022. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO
37. Zavod za javno zdravstvo Federacije Bosne i Hercegovine (2014): Strateški plan Zavoda za javno zdravstvo FBiH, Sarajevo/Mostar
38. Zavod za javno zdravstvo Kantona Sarajevo (2014): Studija o zdravstvenom stanju stanovništva, higijenskim prilikama i zdravstvenoj djelatnosti u Kantonu Sarajevo u 2013. godini, ZZJKS, Sarajevo
39. Zavod za javno zdravstvo Kantona Sarajevo (2023): Zdravstveno stanje stanovništva, odrednice zdravlja i zdravstvena zaštita u Kantonu Sarajevo u 2022. godini, ZZJKS, Sarajevo
40. Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo (2010): Turizam u Kantonu Sarajevo 1999-2009, Sarajevo
41. Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo (2016): Informacija o razvoju Kantona Sarajevo u 2015. godini, Sarajevo
42. Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo (2018): Turizam na području Kantona Sarajevo u periodu od 2012 do 2017. godine, Sarajevo
43. Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo (2023): Izvještaj o razvoju Kantona Sarajevo za 2022. godinu, Sarajevo
44. Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo (2024): Turizam na području Kantona Sarajevo u periodu od 2017 do 2023. godine, Sarajevo
45. Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo i UNDP (2021), Strategija razvoja Kantona Sarajevo 2021-2027 – nacrt, Sarajevo
46. Zdravstvena studija (2008), Zdravstveni zavod Kantona Sarajevo, Sarajevo
47. Žunić, L. (2011): Društveno-geografske komponente kao faktor prostornog plana za Grad Sarajevo, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
48. Žunić, L. (2018): Turizam Sarajeva- receptivni kulturni faktori destinacije, Prirodno-matematički fakultet Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, ISBN: 978-9926-453-04-6
49. Žunić, L. (2022): Pozitivni socio-kulturni impakti turizma na geografsku i životnu sredinu, Prirodno-matematički fakultet Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, ISBN 978-9926-453-52-7
50. Žunić, L. (2023): Impakti turizma, Prirodno-matematički fakultet Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, ISBN 978-9926-453-62-6
51. Žunić, L. (2023): Natural Management and the Development of Protected Areas as Sustainable Tourism Spots in Bosnia and Herzegovina, 8th International Scientific-Business Conference LIMEN 2022 – Conference Proceedings, DOI: <https://doi.org/10.31410/LIMEN.2022.323>

52. Žunić, L., Bidžan-Gekić, A., Gekić, H. (2019): Balneological Classification of Thermomineral, Thermal and Mineral Waters at the region of Ilidza- Sarajevo and its impact on tourism. AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research, vol.9, issue 1, 336-342, Magnanimitas Assn., Czech Republic, www.doi.org/10.33543/1001
53. Žunić, L., Bidžan-Gekić, A., Gekić, H. (2020): Internal Factors of Sarajevo Hotel Industry. AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research, vol.10, issue 1, 343-349, Magnanimitas Assn., Czech Republic, www.doi.org/10.33543/1001
54. Žunić, L., Bajek, M.S., Ravlić, A., Bajak, W., Bajak, S. (2024): The Impacts of Tourism on Sarajevo Canton's Health Infrastructure Development with Reference to the Example of the Private Polyclinic "Sanasa", AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research, vol.14 (1), 305-316, Magnanimitas Assn., Czech Republic, www.doi.org/10.33543/1401

Naučne recenzije

Prof. Dr Kristina Košić¹

Brošura pod naslovom *“Kohezija turizma i zdravstva u Kantonu Sarajevo- uloga privatnog sektora i poliklinike »Sanasa«”* spada u red naučnih brošura, i promoviše sublimirana najnovija naučna saznanja na polju kohezije turizma i zdravstva, bazirajući se na primer Kantona Sarajevo i privatne zdravstvene ustanove - poliklinike Sanasa. Brošura je nastala u okviru projekta poliklinike “Sanasa” (2024), čiji se naučni i istraživački karakter prepoznaju u značaju teme, konceptu, metodologiji i aplikativnosti postignutih rezultata. Zdravstvena infrastruktura je komponenta turističke infrastrukture, čiji se uzajamni rast i razvoj prepoznaje u jačanju međusektorske saradnje, unapređenju kadrova i fizičkih kapaciteta, uporedo s porastom broja stranih i dijasporskih posetilaca u destinaciji. Razvoj zdravstvenog, medicinskog i dijasporičnog medicinskog turizma su prateći fenomeni cvetajućih turističkih destinacija kao što je Kanton Sarajevo. Važnu ulogu u turističkim tokovima igra i poliklinika “Sanasa” koja je aditivni element turističke ponude destinacije KS, ima pozitivan trend razvoja, i značajno reflektuje strukturu najzastupljenijih posetilaca, kao i modernost najpotraživanijih medicinskih usluga. Brošura je zanimljiva s aspekta rada, obrazovanja i nauke u oblasti geografije, turizma i zdravstva, kao i drugim profilima koji se zanimaju za istu ili srodnu tematiku.

¹ Redovni profesor i šef Katedre za turizam, *Univerzitet u Novom Sadu*, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

Prof. Dr Tatjana Pivac²

Naučna brošura pod naslovom *“Kohezija turizma i zdravstva u Kantonu Sarajevo- uloga privatnog sektora i poliklinike »Sanasa«”* je prvo rezimiramo naučno izdanje u oblasti turizma i zdravstva u formi naučne brošure. Brošura je produkt naučno-istraživačkog projekta pod nazivom *“Impakti turizma na razvoj zdravstvene infrastrukture u destinaciji Sarajevo- primer poliklinike »Sanasa«”* (Sanasa). Autorski (projektni) tim brošure predstavio je ključne rezultate sa područja Kantona Sarajevo, indicirajući aktuelne trendove paralelnog rasta turističkog i zdravstvenog sektora, naročito u domeni privatnog zdravstva. Kohezija turizma i zdravstva se manifestuje kroz pojačana ulaganja u razvoj zdravstvene infrastrukture, koja čini važan dio turističke infrastrukture receptivne destinacije. Uloga poliklinike “Sanasa” u turističkom i zdravstvenom razvoju sarajevske destinacije je pobliže predstavljena kroz identifikaciju njenog prostornog, stručnog i poslovnog razvoja. Brošura je naročito korisno štivo za akademske radnike, profesionalce i studente u oblasti geografije, turizma i medicine, a ima i širi naučno-edukativni značaj.

² Redovni profesor i prodekan za nastavu, *Univerzitet u Novom Sadu*, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

Izvod iz naučnog članka- AD ALTA 14 (01)

Naučni članak pod naslovom *“The Impacts of Tourism on Sarajevo Canton’s Health Infrastructure Development with Reference to the Example of the Private Polyclinic Sanasa”* (Žunić, Bajek, Ravlić, Bajak, Bajak, 2024) bavi se kohezijom turizma i zdravstva na primjeru turističke destinacije Sarajevo, fokusirajući se na privatni zdravstveni sektor i polikliniku “Sanasa”. Rad donosi koncept turističke infrastrukture koji uključuje zdravstvenu komponentu, kao i značaj zdravlja koje predstavlja 2. najznačajniji motiv svjetskog turizma, a pobliže su pojašnjeni zdravstveni, medicinski i dijasporični medicinski turizam. Elaborirani su razlozi potraživanja medicinskih usluga u svijetu i na primjeru destinacije Sarajevo, promovišući region Ilidže zbog banjškog, ali i medicinskog turizma (jedna od zona privatnih zdravstvenih ustanova, uključujući Sanasu). Uporedo su analizirani pozitivni parametri turističko-geografskog i zdravstvenog razvoja Kantona Sarajevo, s tim da je trend razvoja izraženiji u privatnom zdravstvenom sektoru. Kartografski je predstavljena prostorna distribucija privatnih zdravstvenih ustanova u kantonu, uključujući tri poslovnice Sanase (Ilidža, Vogošća, Novo Sarajevo). Izvršena je identifikacija profila i promocija pozitivnog imidža privatne poliklinike “Sanasa” u korelaciji sa impaktima turističkog razvoja. Zaključeno je da je turizam važan stimulator razvoja zdravstvene infrastrukture, i da turistički značaj lokacije igra ulogu kod veće strane posjećenosti zdravstvenih ustanova. Zdravstvene ustanove poput Sanase, koje pružaju medicinske usluge na brojnim jezicima u skladu sa dmnt. strukturom posjeta (bosanski, engleski, njemački, arapski, turski) dio su turističkog proizvoda Kantona Sarajevo, a unapređenju imidža značajno doprinose brojne pozitivne recenzije posjetilaca na internetu i sl. Cijeli rad dostupan je pod rekordom DOI:10.33543/1401, AD ALTA 14 (01), str. 305-316, Magnanimitas Assn., interdisciplinarni časopis referentne indeksacije u svjetskoj naučnoj bazi (Web of Science, ERIH PLUS, CrossRef, EBSCO, Scilit, Index Copernicus).

